

Delo in kraja – kriminološki pogled na »dobro« in »slabo« pridobivanje gmotnih dobrin

Zoran Kanduč*

Delo je ključno sredstvo, s katerim posameznik (prodajalec delovne sile) pridobiva sredstva za življenje (ta temeljni način preživljanja pa postaja/je v postmodernih družbah vse bolj ogrožen in nezanesljiv, saj postfordistični kapitalizem sistematično zmanjšuje obseg pridobitnega dela, kar po eni strani stopnjuje storilnostne pritiske na zaposlene, po drugi strani pa ustvarja strukturno brezposelnost in množice izključenih, pogrešljivih, sistemsko odvečnih ljudi). Toda, pri tem ostaja zelo vprašljivo, katera (in kakšna) dela velja šteti za dobra (v ekonomskem, moralnem in pravnem pomenu) in katera za slaba (vrednotenje dela je vselej družbeno in zgodovinsko relativno!). Nobenega dvoma ni, da je v sodobnih, razvitih družbah ogromno plačanih zaposlitev, katerih družbena koristnost je neznatna, nikakršna ali celo »negativna« (v tem primeru gre za posredno ali neposredno škodljive ekonomske dejavnosti), obenem pa so številna družbeno nesporno koristna (celo nepogrešljiva ali nujno potrebna) dela izjemno slabo plačana in opremljena z nizko stopnjo ugleda. Po drugi strani pa je – če odmislimo najbolj očitne (oziroma tradicionalne) oblike, ki so praviloma vezane na pripadnike nižjih slojev – vselej dokaj problematično, kaj (namreč katere oblike pridobitništva ali gmotnega okoriščanja) ovrednotiti kot krajo, tj. prisvajanju nečesa, kar ti ne pripada. To vprašanje je še posebej zagatno v kontekstu kapitalizma, tj. sistema, ki temelji na »izvornem grehu« epohalnih razsežnosti (»prvotni akumulaciji« kot kraji, ki ustvari specifično kapitalistično razredno strukturo) in institucionalizirani kraji (prisvajanju presežne vrednosti, ki se zvečine zakonito pretaka v žepe čedalje premožnejših svetovnih, nacionalnih in lokalnih mogotcev). Ko steče beseda o značilno (post)modernih oblikah kraje, pa je treba usmeriti pozornost tudi na sprejemljiva/nelegitimna prisvajanja nematerialnih dobrin, kot so posameznikov čas, energija in zdravje.

Ključne besede: delo, kapitalizem, pošteno delo, institucionalizirana kraja, nezakonito prisvajanje premoženja

UDK: 343.7 + 330.342.14

Uvodna opazka

Videti je dovolj očitno, da je za zločin *stricto sensu* potrebno vsaj dvoje, in sicer po eni strani norma, ki je praviloma hipotetična (oziroma neizbežno vključena v širši ali ožji – vsekakor pa bistveno »odprti« ali vsaj neskljenjeni – sistemski okvir, ki jo pomensko »naddoloča«) in torej »necela« ali »luknjičava« (to – na prvi pogled morda paradokсно – implicira, da je *in abstracto* ni mogoče prekršiti), po drugi strani pa konkretno dejanje, ki je v nasprotju s prepovedjo, vendar je s kršitvijo ne odpravi: gre zgolj ali vsaj predvsem za njeno »transgresijo«.

Bataille (2001: 36–44) domneva, da je vznik norme (tj. pojoja, ki je *sine qua non* za sleherno hudodelsko ravnanje) tesno, pravzaprav najtesneje povezan z nastankom razumu podrejenega dela kot specifično človeške dejavnosti (ne pozabimo, da je takšno tudi normiranje: v živalskem kraljestvu ni ne simbolno artikuliranih zapovedi in prepovedi ne zakonodajalcev ali sodnikov – zato je neizbežno umanjajo tudi zločini ali podobno

krivične situacije). Delo, s katerim se je človek (*homo faber*, tj. razumni izdelovalec številnih in raznovrstnih kamnitih orodij) otresele svoje prvotne živalskosti,¹ namreč po njegovem mnenju nujno zahteva prepoved nasilja oziroma vsakega takojšnjega, ekscesnega prepuščanja vzgibom, ki dajejo neposredno zadovoljstvo: profani svet dela (to se pravi urejena in razumna človeška družba) je svet prepovedi (ki pa po drugi strani omogoča tudi rojstvo »svetega« sveta, namreč območja transgresij, ki gredo onkraj navadno upoštevanih vedenjskih omejitev, a vendarle predvsem na način, ki jih ohranja v veljavi).

¹ Delo je transformacija zunanjega sveta (zavestno-racionalno ustvarjanje/oblikovanje koristnih »reči« oziroma materialnih in nematerialnih »dobrin«), a tudi tistega, ki dela, in to v dobrem in slabem. Z delom si je človek (iz)ostril zavest o naravnih pojavih (ne pozabimo, da je jasno in razločno zavedanje *conditio sine qua non* znanstvene misli in z njo povezane tehnike), hkrati pa se je njegova seksualnost iz brezsrčne in svobodne spremenila v sramežljivo in omejeno. Bataille (2001: 152–158) v tej zvezi poudarja, da je delo, ki človeka potisne v polje družbeno koristnih aktivnosti (kjer deluje kot sredstvo, »delovna sila«, »proizvodni dejavnik« ali »misleče in govoreče orodje«, ne pa kot cilj *an sich*), v zanimivem razmerju do spolnega prekipevanja (oziroma »živalskosti«, ki se upira zaslužjenju, zatiranju in redukciji na stvar): bolj so ljudje humanizirani (tj. vključeni v delo), manjša je njihova zagretost za spolne prakse (vztrajno delo namreč zmanjšuje

* Zoran Kanduč, doktor pravnih znanosti, raziskovalec na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Poljanski nasip 2, Ljubljana 1000.

Če vse to, vsaj *grosso modo*, drži (priznati velja, da hipoteza nikakor ni neprepričljiva), potem lahko rečemo, da zločin (+ vsi drugi značilno človeški, družbeni in zgodovinski pojavi) izvira iz dela. No, sčasoma pa je tudi samo delo postalo objekt normiranja, namreč moralnega presojanja in pravno-političnega reguliranja. Razvoj normativnih koncepcij o delu (predvsem seveda tistih, ki zadevajo fizično, objektivno – ne pa neogibno tudi subjektivno – najbolj vredno delo) pa je dokaj nenavaden in spremenljiv. Povzeti ga velja vsaj na kratko (in v zavestno karikirani obliki), saj je to koristno tudi za razumevanje dela (dobrega in slabega, vključno s kriminalnim!) v sodobnem času.

Najprej velja poudariti, da se stališča do dela dramatično spremenijo, ko povečana produktivnost omogoči (vladajoči!) manjšini, da živi – praviloma zelo udobno (vsekakor mnogo bolje od tistih, ki privilegirane sloje zalagajo z življenjskimi potrebščinami) – od fizičnega dela drugih (izkoriščanih in zatiranih) oziroma se svobodno ukvarja s »presežnimi« (npr. religioznimi, političnimi, vojaškimi, kulturnimi, erotičnimi, estetskimi ali filozofskimi) dejavnostmi (jasno je, da tak družbeno-ekonomski sistem dolgoročno ne bi preživel, če ne bi temeljil na zadosti močnih ali prepričljivih ideoloških prepričanjih, ki upravičujejo delitev produktivnih nalog, proizvedenega bogastva, lastnine nad produkcijskimi sredstvi in oblastnih pozicij²). V razredno in hierarhično diferencirani družbi je fizično

spolno lakoto, po drugi strani pa kipeča seksualnost zmanjšuje zmožnost za delo). To je pravzaprav dokaj mračna plat »humanizma« (in »humanosti«), ki jo častilci ljudi – celo Človeka kot dozdevne »krone stvarstva« (če je ustvarjena po božji podobi, potem je ta transcendenca vseh transcendent precej klavmo, predvsem pa nenehno zaposleno bitje, celo delavec *par excellence*) – običajno malomarno prezrejo. Peti visoke pesmi v čast človeških (človeško skrotovidenih?) primerkov namreč implicira tudi svojevrstno (cinično ali sadistično?) naslajanje ob izjemno bolečih telesnih in psihičnih (samo)poškodbah (oziroma raznovrstnem trpljenju in poniževanju), ki izvirajo iz opravljanja vloge delavca (pa tudi njegovega dopolnila, namreč potrošnika). Kdor se zavzema za posameznikovo svobodo in dostojanstvo (pa tudi za manj destruktivno stališče do nečloveške žive in nežive narave), mora torej skorajda neizbežno prestopiti v tabor anti-humanizma, npr. med zagovornike »nadčloveka« (Nietzsche) ali pa magari »podčloveka«, vsekakor pa bitja, ki se lahko razvije le onkraj ekonomske sfere oziroma z minimalno udeležbo v proizvodnji nujnih dobrin (še več, vznik »antihumanističnega« stališča je že malone refleksna reakcija, če pomislimo na bedno, pravzaprav sramotno družbeno-zgodovinsko bilanco dosedanjega »udejstvovanja« delovnih ljudi in občanov na tem bizarnem, ekološko že dodobra opustošenem oziroma počlovečenem planetu, razsvetlensko produktivistični »solzni dolini«).

² Prim. Hunt 1990: 1–2. Russell (1985: 96–97) opozarja, da ima v ideoloških stališčih do dela ključno vlogo morala dela, tj. »morala sužnjev« (ki je v sodobnem svetu očitno zastarela in že celo neposredno škodljiva): »Jasno je, da se kmetje primitivnih skupnosti, prepuščeni sami sebi, ne bi ločili od majhnega presežka, od katerega je živila vojaščina in duhovščina, temveč bi producirali manj ali pa bi porabili več. Na začetku je bila sila tista, ki jih je pripravila k produkciji in odvzetju viška. Postopoma pa so odkrili, da je mogoče mnoge od njih prepričati, da sprejmejo etiko, po kateri je bila njihova dolžnost trdo

delo (večine prebivalstva) dojeto kot manjvredno v primerjavi z »višjimi« (tj. bolj svobodnimi, stimulativnimi in kreativnimi) aktivnostmi privilegirane elite, ki se ji ni treba ukvarjati s prisilnim delom iz nuje ali zaradi zunanjih koristi (no, in prav ta večvrednost prostočasnih praks je pogosto izrabljena kot ključni ideološki argument, s katerim vladajoči utemeljujejo svojo upravičenost do nujno potrebnih dobrin, ki jih niso proizvedli sami).

V antičnem svetu, denimo, so vsa fizična dela opravljali v glavnem sužnji (+ ženske): za svobodnega človeka je bilo namreč delo degradacija oziroma sramotna, ponižujoča, prezirna vredna aktivnost (prim. Méda 1995: 30–59). Zgolj za zgled: »Platon in Ksenofon Sokratu pripisujeta in očitno z njim tudi delita zavedanje o uničujočih učinkih dela na delavca kot človeškega bitja in državljana. Herodot je v zaničevanju dela videl bistveno značilnost klasičnih Grkov v zenitu njihove kulture. Če naj upoštevamo le en sam primer iz Rima, je Cicero rekel, da 'kdorkoli menja delo za denar, samega sebe proda in se postavi v položaj sužnja'« (Black 1987: 140; prim. v tej zvezi še Lafargue 1985: 73–76). V srednjem veku je bilo delo, s katerim si človek »v potu svojega obraza služi kruh« (hkrati pa hrani še vse tiste, ki jim ni treba delati, saj v naravnem, od Boga ustvarjenem redu skrbijo za opravljanje hierarhično višjih funkcij, kot so vladanje, duhovna oskrba in zagotavljanje varnosti, tj. svojevrstni *protection racket*), opredeljeno kot kazen za izvirni greh: pokora, ki pa marljivega in pokornega vernika vendarle vodi k odrešenju (ne pozabimo, da izvira francoska beseda *travail* – tako kot španska beseda *trabajo* – iz latinskega izraza *tripalium*, ki je označeval mučilno napravo: delo = mučenje, a vendar trpinčenje z moralno pozitivnim predznakom, tj. metafizično ali transcendentno upravičena tortura oziroma od najvišje možne avtoritete naloženo sankcioniranje človekove grešne narave, ki si ne zasluži ležernega in brezdelnega bivanja v raju). Dolar (2002: 78–79) v tej zvezi opozarja, da so bili v fevdalnem obdobju številni – v moderni perspektivi scela normalni – poklici zaničevani in osovraženi (navzlic precejšnji zaželenosti!), in sicer bodisi zato, ker so bili neposredno grešni (npr. oderuštvo, ta »hudičeva iznajdba«, ki vam-

delati, čeprav je del njihovega dela šel za vzdrževanje drugih v brezdelju. S temi sredstvi se je zmanjšala količina potrebne prisile in stroški oblasti. ... Koncept dolžnosti je bil, historično vzeto, sredstvo, ki so ga uporabili oblastniki, da bi prepričali druge, da bi raje živeli za interese svojih gospodarjev kot za svoje lastne. Seveda so oblastniki to pred sabo skrivali s tem, da so uspeli verjeti, da so njihovi interesi identični s širšimi interesi človeštva. Včasih to drži. Atenski sužnjelastniki so npr. uporabili del svojega časa za ustvarjanje trajnega prispevka civilizaciji ... Vendar so bila njihova dela dragocena ne zato, ker je delo dobro, ampak zato, ker je dragocen proti čas. In z moderno tehniko bi bilo mogoče porazdeliti prosti čas pravično brez škode za civilizacijo«. Zakaj se to ne zgodi? Videti je, da je ključni razlog še vedno ideološki (in nikakor ne ekonomski): družbe ostajajo uročene (ali pa morda »zgoļj« zasvojene?) s peklensko/črno »magijo dela« (in, podčrtajmo, temu primerno panične, zakaj obseg pridobitnega dela se z dneva v dan krči).

pirsko izsesava pošteno delo in omogoča misteriozno bogatenje brez vsakega truda, celo brez vidnega vzroka: zgolj in edino s krajo!), bodisi zato, ker so kršili starodavne tabuje krvi, nečistoče/umazanije ali denarja³ (prim. Ruggiero 1996: 47–48).

Kapitalizem, modernost in (dobro) delo

Rojstvo (+ nadaljnji razvoj) zahodnega kapitalizma (ki pa se je že razmeroma kmalu razširil po vsem svetu in si ga – najprej formalno in nato še vsebinsko – podredil) je zaznamovano z radikalnim normativnim prevrednotenjem ekonomskih praks (prim. Hunt 1990: 30–33). To, kar je bilo v srednjeveški krščanski optiki najbolj nesprejemljivo (in celo grešno!), postane v moderni družbi ne le normalno, ampak v moralnem pogledu celo dobro, »družbeno zaželeno« (in torej normativno pričakovano!). Delo, podjetništvo in poslovne aktivnosti nasploh (»biznis«) zažarijo v kapitalističnem sistemu v scela novi vrednotni luči. Na primer: delo – in sicer ne kakršno koli, marveč disciplinirano, »abstraktno« (Marx), sistematično in (v skladu z ekonomsko racionalnostjo) organizirano delo – ni več opredeljeno kot nujno zlo (ki ga kaže opravljati in prenašati le v meri, v kateri je zares neogibno in potrebno), ampak kot DOBRO početje: življenje, ki je posvečeno delu, je dojeto kot moralno neoporečno življenje (za razliko od lenarjenja, tj. družbeno nekoristnega, neproduktivnega, ničvrednega, parazitskega življenja brez dela, službe, poklica ali zaposlitve: kdor ne dela, naj ne je!); v kapitalizmu volčja in nenasitna (Durkheim bi zapisal »kronično anomična«) gonja za dobički ni znamenje grešnega pohlepa, stiskaštva ali bolesterne ambicioznosti, ampak je moralno upravičena dejavnost: profit v tej ideološki optiki ni rezultat kraje (presežne vrednosti oziroma dela in časa), ampak je »zaslužena nagrada«, ki pripada kapitalistu zaradi njegove delavnosti, pridnosti, iznajdljivosti, drznosti (pripravljenosti prevzeti tveganja v negotovem okolju), podjetnosti, racionalnosti (učinkovite organizacije produkcijskih faktorjev pri produkciji blaga), varčnosti (vzdržnemu odrekanju neproduktivnemu trošenju ali zapravljanju premoženja) ali prispevka k povečanju »nacionalnega bogastva« (*wealth of nation, commonwealth*).

Ali bi se industrijski kapitalizem – tj. družbeno-ekonomski (+ politični) sistem, ki temelji na nepretrgani, »kompulzivni« in racionalno organizirani gonji za dobički oziroma nenehnem

in neizprosne kopičenju kapitala (celo neke vrste »larpurlarti-stičnem« bogatenju zaradi bogatenja) – sploh lahko razvil brez takega, epohalno novega stališča do ekonomskih praks, dela & podjetništva? Videti je, da ne (še posebej, če upoštevamo Webrovo teorijo o »duhu kapitalizma« kot sekularizirani obliki protestantske, predvsem kalvinistične etike). In če to drži, se nam na obzoru nakazuje izjemno pomemben sklep: ideologija⁴ (in z njo speta vrednotno-normativna prepričanja) živi v osrčju ekonomije (prim. Beck 1998: 200–201), in sicer kot »produktivni dejavnik« *par excellence* (in še več: predrugačenje ideoloških izhodišč nujno postavi pod vprašaj prevladujoče ekonomske strukture in z njimi povezane odnose gospodarstva, izkoriščanja in zatiranja).

Pojem »delo«, kot ga razumemo danes, je pravzaprav izum moderne dobe (prim. Méda 1995: 60–74), ki jo označujejo industrijski kapitalizem, blagovna produkcija, denarna menjava in razvejena delitev dela (stopnjevana specializacija delovnih nalog – oziroma socializacija produkcije v najširšem pomenu – ima za posledico povečanje medsebojne odvisnosti, saj je posameznikovo zadovoljevanje potreb odvisno od delovnih prispevkov malone nepreštene množice ljudi, vendar pa to nesporno dejstvo – paradokso – ne vodi v »organsko solidarnost«, tj. zavedanje dejanske povezanosti med člani družbe, ampak je dojeto predvsem kot odvisnost vsakega posameznika

⁴ Ideologijo bi lahko, vsaj za prvo silo, opredelili kot sistem idej (ali »diskurzivno konstrukcijo socialnih dejstev«), ki na sistematičen način neustrezno (ali izkrivljeno) opisujejo družbeno realnost (običajno v interesu vladajočih razredov). Še natančneje, ideologija kot oblika intelektualne kontrole: (a) zakriva negativne plati družbenega življenja; (b) prikazuje v pozitivni luči pojave, ki tega niso vredni (v tem pogledu vsekakor olajšuje življenje navadnih ljudi, ki jo tudi zato bolj ali manj prostovoljno – ali vsaj »sokrivno« – reproducirajo v svojih vsakdanjih praksah); (c) opredeljuje družbeno-ekonomski sistem kot naravno in torej nujno »stanje stvari«, ki ga nikakor ni mogoče spremeniti na bolje (npr. v tem smislu, da je kompetitivni kapitalizem ukrojen po meri večne in nesprejemljive narave človeka, ki da je zgolj ali vsaj pretežno sebična, koristoljubna, egocentrična, le zase zainteresirana, k sebi usmerjena in tekmovalna kultura, vselej pripravljena okoristiti se na račun drugega). Reiman (1998: 202–205) opozarja, da je ideologija – npr. dokaj razširjeno mnenje, da kapitalizem po svoji naravi ne temelji na prisili – objektivna iluzija (ki je podobna predstavi, da se sonce vrti okoli zemlje), saj izvira iz povsem ustreznega zaznavanja organizacije ekonomskih dejavnosti, npr. iz prepričanja, da je menjava med delavcem (ki je sicer prisiljen prodajati svojo »delovno silo«, saj je ta edini resurs v njegovi lasti, s katerim se lahko dokoplje do zaslužka) in delodajalcem svobodna. To je vsekakor res: delovna pogodba je dejansko rezultat svobodno izraženih volj dveh pravnih subjektov (tj. lastnikov), ki se razlikujeta »le« v produktivnih virih, ki jih »pač« (po zaslugi dobre ali slabe sreče) imata v lasti; njena posledica pa je ta, da proletarca potopi v razmerje subordinacije (+ izkoriščanja in zatiranja), ki je srčika meznega dela (čeprav večino svojega življenja sprejema ukaze od zgoraj, se mu dozdeva, da je v družbi vendarle svoboden, saj je v službo vstopil prostovoljno: osrednji ideološki trik je torej v tem, da postane izkušnja, ki spremlja menjalno razmerje, paradigma vseh socialnih interakcij v kapitalistični družbi).

³ Seznam moralno nesprejemljivih (červno potrebnih ali koristnih) poklicev (*vilia officia*) je izjemno obsežen, saj vključuje npr. mesarje, najemne vojake, rablje, zdravnike, kuharje, trgovce, gostilničarje, potujoče pevce, burkeže, izdelovalce parfumov, brivce, frizerje, pomivalce posode, čevljarje, vrtnarje, alkimiste, čarovnike ... V krščanski optiki so bila »poštena« predvsem tista dela, ki so posnemala delovanje zgleda vseh zgledov, tj. Boga, npr. kmetijska in obrtniška dela (gre za opravila, ki dovolj očitno ustvarjajo ali preoblikujejo naravne vire v koristne stvari). Prim. Ruggiero 1996: 47–48.

od denarja, tega božanstva vseh božanstev, s katerim se da na trgu kupiti katero koli blago ali dobrino, vključno s svobodo). Moderna, produktivistična (ali ekonomistična) in torej humanistična družba, in sicer tako kapitalistična kakor »socialistična« (v bistvu državno-birokratsko kapitalistična), je sakralizirala delo (kajpak zgolj pošteno delo), saj je v njem videla najbolj dragoceno instrumentalno dejavnost, ki omogoča odpravljanje gmotnega pomanjkanja, gospodarsko rast, družbeno blaginjo, meščansko opredeljeni napredek, obvladovanje narave, družbeno (in posameznikovo) urejenost (ali »integracijo«) ... Za normativno vrednotenje dela pa so (poleg tehnično realističnih) pomembne tudi utopične ideje, ki so se pojavile v devetnajstem stoletju (zlasti v okviru nemške idealistične in materialistične filozofske misli). Njihov osrednji poudarek je, popreproščeno rečeno, naslednji: delo je bistvo (prva in zadnja resnica) človeka, vendar ne katero koli delo (npr. fordistično ali tayloristično organizirane produkcijske prakse), ampak zgolj tisto, ki je po svoji naravi kreativna in avtonomna dejavnost, ki združuje singularnost (saj je izraz posameznikove individualnosti) in univerzalnost (pripadnost družbi oziroma človeštvu). Tovrstne ideje so resda spodbudile ostre – in prav gotovo upravičene – kritike na rovaš odtujenega (predvsem industrijsko-tovarniškega) dela, vendar pa so hkrati ustvarile scela nerealna, zmotna in zavajajoča pričakovanja, da bodo enkrat v svetli prihodnosti (npr. tedaj, ko bodo produkcijska sredstva kolektivizirana, mezno delo pa odpravljeno) postale vse družbeno potrebne ekonomske dejavnosti neodtujene, neprisilne, neheteronomne in neinstrumentalne, tj. takšne, kakšna so že zdaj plačana opravila manjšine privilegiranih posameznikov (npr. na znanstvenem, umetniškem ali kakem drugem intelektualno izrazito kreativnem ali ekspresivnem področju), ki za denar opravljajo dejavnosti, ki jih določajo in organizirajo samostojno (in s katerimi bi se po vsej verjetnosti ukvarjali tudi brez denarne plačila, tj. brez zunanje motivacije s korenčkom ali palico).

Kaj je »pošteno delo«?

Pošteno delo je sakrosanktna vrednota kapitalistične družbe. Ampak, katero delo si pravzaprav zasluži ta častivredni pridevnik? Dobro, moralno in pravno neomadeževano delo je najprej antiteza kriminalnega dela, delanja kaznivih dejanj, tj. pridobivanja denarja (ali drugih dobrin) s krajo oziroma, še natančneje, s tistimi njenimi pojavnimi oblikami, ki so značilne predvsem za pripadnike nižjih slojev in so kazenskoopravno najpogostejše sankcionirane (ob tem pa ni kajpak nobenega dvoma, da lahko posameznik dela nepošteno ali celo kriminalno tudi v okviru zakonite službe oziroma ob poštenem delu ali po njem: v tem primeru so kazniva dejanja zanj dopolnilna ali občasna dejavnost, kriminalno »fušanje«). Pošteno delo ti v tem pogledu priskrbi – poleg višje ali nižje socialne mezde (+ družbenega statusa) – izkaznico poštenega delavca, namreč osebe, ki služi kruh (pa čeprav bolj tanke rezine) s trdim in zakonitim delom (»nimam

veliko, a vsaj kriminalec nisem: moja vest je čista in vsakomur lahko pogledam v oči, saj je vse, kar imam, izključno plod mojih žuljev«). Pošteno delo je nadalje tisto, ki je dobro – za delodajalca (javnega ali zasebnega), tj. kupca delovne sile (skupka vseh telesnih in duševnih delovnih zmožnosti, ki gnezdijo v človeški živali). Pošteno delo je disciplinirano delo: posameznik v službi ne zabušava (ne krade časa tistemu, ki ga plačuje), ne zamuja na delovno mesto, učinkovito, racionalno (v tehničnem ali tehnološkem smislu), vestno in dosledno (= ubogljivo) izpolnjuje ukaze, ki mu jih dajejo nadrejeni (dobro in veliko dela), in se ravna v skladu s »pravili stroke« in predpisanim režimom obnašanja v delovni organizaciji (normativnimi pričakovanji, ki so speta z njegovo poklicno vlogo).

Delo je torej pošteno, če je dobro za tistega, ki mu delavec zakonito služi – ne glede na učinke, ki jih ima na druge ljudi, družbo in naravo (no, to pa v splošnem oziroma v kontekstu razvejene funkcionalne delitve delovnih nalog praviloma sploh ne nastopa kot problem, saj prispeva vsak posamezni delavec običajno le majhen delež k zunanjim – v prostoru in času pogosto precej odmaknjenim, neredko celo nevidnim – posledicam ekonomskih praks, v katerih dejavno sodeluje in za katere se on sam praviloma ne čuti neposredno moralno odgovornega). Poklicni vojak, ki je, denimo, na službeni poti v Iraku, pošteno opravlja svoje delo, če ravna tako, kot od njega pričakujejo nadrejeni (ki ravno tako pošteno opravljajo svoje delo, če ravna tako, kot od njih pričakujejo nadrejeni, ki ravno tako ...). To pa velja tudi za poštenost dela v, recimo, oboževalni industriji ali kaki drugi ekološko in družbeno destruktivni gospodarski panogi (upoštevati velja, da je v kapitalističnem sistemu ključno merilo, po katerem se ravna produkcija blaga, dobičkonosnost, ne pa zadovoljevanje družbenih ali človeških potreb⁵). Delo je pošteno ne glede na to, kakšni so njegovi učinki na tistega, ki ga opravlja, torej na proletarca (to, kar šteje, je tekoče funkcioniranje družbenih sistemov, ne pa dobro počutje tistih – namreč večjih in manjših »funkcionarjev« –, ki z lastnimi življenji reproducirajo »življenje« sistemov, npr. »zdravo« gospodarstvo). Delo je pošteno, četudi delavca poneumlja,⁶ razčlovečuje (npr. v smislu, da žali njego-

⁵ Gorz (1994: 80–81) poudarja, da se kapital praviloma investira na področja, kjer je verjetnost najvišjih dobičkov, ne pa tja, kjer je največ nezadovoljenih potreb. V tem pogledu je najbolj donosno proizvajati tiste dobrine in storitve, ki so (ali bi utegnile biti) mikavne za najbogatейše posameznike in skupine (tovrstne sektorje gospodarstva označujejo stanovitne tehnične inovacije, izboljševanje kakovosti blaga in povečevanje produktivnosti). Zato ni presenetljivo, da ima »liberalizacija« ekonomije (utemeljene na »prosti« igri tržnih mehanizmov) predvidljive učinke: bogati postajajo še bogatejši, revni pa so vse bolj siromašni.

⁶ Black je pri opisu te razsežnosti dela neizprosno natančen: »Si to, kar delaš. Če opravljaš dolgočasna, neumna in monotona dela, boš po vsej verjetnosti tudi sam postal dolgočasen, neumen in monoton. Delo je veliko prepričljivejša razlaga za napredovanje kretenizacije kakor celo tako pomembni poneumljajoči mehanizmi, kakršna sta televizija

vo človeško dostojanstvo), trpinči, odtuja, psihično ubija, ponižuje ali dolgočasi; četudi posamezniku po nepotrebnem (oziroma v pretiranem obsegu) krađe čas in energijo (ki bi ju sicer lahko namenil dejavnostim, ki bi jih določal samostojno); četudi je slabo plačano (bolje je, da si »pošteni revež« kakor nepošteni bogataš); četudi je negotovo in brezperspektivno; četudi je vključeno v hierarhično strukturo, ki bi jo na političnem področju brez pomisleka označili kot fašistično/avtoritarno ali totalitarno; četudi poteka v slabih medčloveških (pravzaprav medpodganjih) odnosih ali nezdravem (neredko tudi strupenem) okolju; četudi je scela nesmiselno; četudi je vključeno v proizvodnjo scela nepotrebnih ali celo (ne)posredno škodljivih izdelkov/storitev; četudi ...

Pošteno delo je gotovo blagor za slehernega delodajalca (javnega in zasebnega – razloček je, kot se zdi, čedalje bolj zabrisan in problematičen⁷). Vendar pa se je temu svetemu idealu težko približati, in to navkljub dejstvu, da imajo delavci ob vstopu v službo za sabo že razmeroma dolgo obdobje privajanja na disciplino (oziroma vcepljanja delovnih navad), predvsem v družini in šoli. Da bi delodajalec (v bistvu gre za delojemalca, saj je konec koncev delavec tisti, ki »daje« delo!) prisilil prodajalca delovne sile k poštenemu delu, se mora precej potruditi (in tudi »žrtvovati« ne ravno majhna sredstva): v delovnem okolju mora instalirati raznovrstne kontrolne mehanizme, katerih namen je zagotoviti, da bo delavec čim bolj(e) delal, tj. da bo kar se le da učinkovit/produktiven in torej koristen (oziroma da mu bo naredil čim manj škode ali nepotrebnih stroškov).⁸ Ti kontrolni mehanizmi so le redko brezhibno uspešni,

in izobraževalni aparat. Ljudje, ki so nenehno upravljani, ki jih je delo prevzelo od šole in so vpeti med družino na začetku življenja in domom onemoglih na koncu, so navajeni na hierarhijo in so psihološko zasluženi. Njihova pripravljenost na samostojnost je tako zakrnjena, da je strah pred svobodo ena redkih razumsko utemeljenih fobij. Ubogljivost, ki so jim jo privzgojili pri delu, se prenaša v družine, ki jih *sami* ustvarjajo; sistem se reproducira na več načinov, prenaša se v politiko, kulturo in vse ostalo. Ko enkrat pri delu izsesaš iz ljudi radoživost, je več verjetnosti, da se bodo podredili hierarhiji in strokovnjakom v vsem drugem. Tako so navajeni« (1987: 138–139).

⁷ Zakaj? Vsaj iz dveh razlogov: (a) država prenaša vse več oblasti na ekonomske organizacije v zasebni lastni (npr. s privatizacijo javnega premoženja – oziroma vseh tistih resursov, ki se jih da uporabiti za zasebno okoriščenje –, s tem pa po drugi strani odpravlja tudi materialno »substanco« političnega delovanja v strogem pomenu, ne nazadnje pa celo lastno suverenost), tj. na privatna podjetja, ki uporabljajo delegirane pristojnosti vse bolj avtoritarno (pa tudi destruktivno!), zlasti v razmerju do prodajalcev delovne sile (posredno pa tudi v razmerju do države, družbe in narave oziroma vsega tistega, kar ni in ne more biti ekonomsko koristno); (b) država si prizadeva v svojem delovanju čim bolj(e) posnemati *modus operandi*, ki označuje delovanje akterjev na ekonomskem področju (spomnimo se vznesenih izjav političnih tehnologov o nujnosti ali vsaj močni zaželenosti upravljanja države kot »velikega podjetja«). Prim. Lea 2002: 117–127.

⁸ No, zgodi pa se, da delodajalec včasih zamiži na eno oko (včasih pa celo na obe!) in delavcu dopusti številne bolj ali manj resne kršitve delovne discipline, npr. drobne tatvine, malomarno delo, lenarjenje,

vendar pa so vsaj v splošnem taki, da sistemi (in institucije) vendarle »funkcionirajo« (četudi ne vselej zakonito: neredko funkcionirajo celo bolje, če ne ravna v skladu z zakonom). Nadzor nad delovno silo običajno temelji na že ničkolikokrat preizkušeni metodi korenčka in palice (oziroma logiki nagrajevanja poslušnih in kaznovanja neposlušnih), tj. na STRAHU, pravzaprav strahovladi (ali – če uporabimo modni izraz – terorju, takem in drugačnem). Videti je, da je v tej zvezi še najbolj učinkovit nadzorstveni mehanizem strah, da ne boš dobil (čim boljše ali vsaj zadosti dobre) službe oziroma jo boš izgubil (še zlasti, če nimaš na voljo boljše ali vsaj enakovredne alternative). No, in prav stopnjevanje tega strahu (in *eo ipso* ekonomsko-materialne negotovosti) je ena izmed ključnih značilnosti postmodernih časov (oziroma kriznega globaliziranega kapitalizma), ki jo označujejo precejšnja strukturna brezposelnost, povečevanje družbeno-ekonomskih razlik (in s tem povezana socialna polarizacija, fragmentacija ali segmentacija), naraščajoča nezanesljivost ali »prekarnost« zaposlitev (oziroma krčenje sektorja varnih, perspektivnih in dobro plačanih del) in – na žalost – čedalje hujše, tj. vse bolj zagrizeno in neprizanesljivo tekmovanje za redke in vse bolj »atipične« službe (s tem pa se kajpak izjemno povečuje moč javnih in zasebnih delodajalcev v razmerju do prodajalcev delovne sile).

Nauk, ki ga je mogoče razbrati iz tega razdelka, bi bil v kratkem naslednji. Normativna ločnica med dobrim in slabim delom je osupljivo spremenljiva in torej časovno-prostorsko relativna: vsekakor ni odvisna od nekakšnih univerzalno veljavnih ekonomskih zakonitosti, ampak od dominantnega kulturnega (v razredni perspektivi: ideološkega) sistema v družbi. V antičnem svetu so delo prezirali (delali so predvsem sužnji), cenili pa so brezdelje (*videatur beatitudo in otio esse sita*), namreč čas, ki je osvobojen ekonomske nujnosti in omogoča ukvarjanje s svobodnimi dejavnostmi. V fevdalnem svetu so bile najbolj visoko cenjene verske prakse, delo je bilo dojet kot božja kazen, številni poklici, ki so postali pozneje (v kapitalizmu) normalni in cenjeni, pa so bili moralno cenzurirani. Z današnje perspektive je suženjsko (in tlačansko) delo, ki seve-

slab odnos do strank, zlorabe njegovih pristojnosti, zamujanje, izostanke z dela ali predčasno zapuščanje delovnega mesta. To stori predvsem iz dveh razlogov: (a) delavec dela za zelo nizko plačo, ki pa so ji dodane še ugodnosti v obliki tolerirane delovne nediscipline (upoštevati velja, da nagrada, ki jo dobi posameznik za opravljeno delo, ne obsega samo denarja, ampak še vrsto drugih privilegijev, ki se navezujejo na službo, npr. prijazno, nestresno, zdravo, varno, razumevajoče, kultivirano in čisto delovno okolje, nizka raven hierarhičnega nadzora in pritiska k storilnosti, možnost samostojnega organiziranja dela, zanimivost, raznolikost ali zabavnost delovnih opravil, neutrujajoči delovni ritem, možnost uporabe službenega avtomobila, telefona ali računalnika v zasebne namene, malica po nizki ceni ...); (b) delavec je – navzlic očitni nediscipliniranosti) – za delodajalca vendarle do te mere dragocen ali nenadomestljiv, da mu je pripravljen dopuščati celo obnašanje na delovnem mestu, zaradi katerega bi vsaka druga zaposlena oseba nemudoma letela iz službe.

da še vedno obstaja/vztraja (česar ga je neprimerno manj kot v preteklosti), moralno in pravno nesprejemljivo (dodaten problem pa se skriva v vprašanju, ali je razloček med suženjskim in mezdnim delom po svoji naravi kvalitativen ali nemara zgolj kvantitativen⁹). V moderni dobi je proletarsko delo (tj. delo večine svetovnega prebivalstva) moralno neoporečna dejavnost (to pa je veljalo tudi za »socialistično« verzijo modernizacije družbe: »Delu čast in oblast!«). Delavci so (navzlic številnim in nenehnim uporom, ki so silili delodajalce v vedno nove načine organizacije/kontrole produkcije) mezdno delo v glavnem vendarle sprejemali, borili so se predvsem za čim višjo socialno mezdo (ki obsega ob denarnem plačilu še ugodne delovne pogoje in blaginjske pravice), tj. večji delež v družbeno proizvedenem bogastvu.

No, dramatičen zasuk pa se je pripetil v poznih šestdesetih in turbulentnih sedemdesetih letih, ko smo bili priče radikalnemu zavračanju dela oziroma, še več, disciplinske (ali »fordistične«) družbe v celoti (prim. Castells 2000: 370–371; Gorz 1999: 9–10; Hardt in Negri 2000: 260–279). V bistvu se je tedaj zgodila pravcata revolucija, ki sicer ni bila ne politična ne ekonomska (nista je motivirala materialna stiska in želja po prevzemu državne oblasti), ampak v prvi vrsti družbeno-kulturna (oziroma ideološka), tj. sprememba na ravni vrednotno-normativnih orientacij (+ življenjskih stilov, »jezikovnih iger« ali oblik življenja), ki je razbila (ali vsaj hudo načela) fundamentalni konsenz moderne/modernizacije družbe (ki je označeval tako kapitalistične kakor »socialistične« družbene sisteme, pravzaprav vse ključne politične akterje, leve, desne in sredinske!), namreč nevprašljivo, absolutno, dogmatsko, iracionalno *vero* v napredek, nenehno gospodarsko rast oziroma nepretrgan razvoj produktivnih sil (+ povečevanje produktivnosti ali ekonomske učinkovitosti): sveti cilj, ki je upravičeval in terjal po eni strani neprestano – in celo čedalje hitrejšo – spreminjanje družbe (zlasti na tehnično-tehnološki ravni), po drugi strani pa tudi stopnjevanje uničevanje naravnega okolja.

⁹ Black je glede tega scela neposreden: »Delavec je honorarni suženj. Gospodar mu ukaže, kdaj se mora pojaviti, kdaj oditi in kaj naj v vmesnem času počne. Ukaže vam, koliko dela morate opraviti in kako hitro. Kontrola lahko svobodno prižene do ponižujočih skrajnosti; če se mu zdi potrebno, lahko določa obleko, ki jo morate nositi, in kako pogosto lahko odidete na stranišče« (1987: 138). *Differentia specifica* med delavcem in sužnjem je kajpak ta, da je prvi formalno svoboden: v delovno razmerje vstopi (in iz njega izstopi) prostovoljno, svobodno. To, kar se dogaja na delovnem mestu, pa je seveda druga pesem: »Delo se norčuje iz svobode. Uradna verzija je, da imamo vsi pravice in da živimo v demokraciji. Drugi nesrečniki, ki niso svobodni, morajo živeti v policijskih državah. Te žrtve morajo brezpogojno ubogati pravila, ne glede na to, kako samovoljna so, oblasti jih imajo pod stalnim nadzorom. Uradniki, ki jih preganjajo, so odgovorni samo privatnim ali javnim višjim instancam. V obeh primerih sta oporečništvu in neubogljivost kaznovana. Za vse to se misli, da je zelo slabo. In tako tudi je, toda to ni nič drugega kot oris modernega delovnega mesta« (Black 1987: 138).

Ta epohalni dogodek resda ni odpravil kapitalizma (kot svetovnega sistema), nakazal pa je začetek njegove mučne in naporene agonije, globoke (v temelju najbrž predvsem kulturno-ideološke in ekološke) krize, ki označuje današnje, postmoderno ali »postfordistično« obdobje (kriza, ki je zajela vse osrednje disciplinske institucije, ne implicira njihove paralize ali izumiranja, ampak jih je, nasprotno, spodbudila k še bolj vročičnemu funkcioniranju!). Odtlej so moralna stališča do dela še bolj izrazito »shizofrena«. Delo uradno/javno (npr. v medijskih in političnih diskurzih) še vedno uživa status nesporne in nedotakljive vrednote (družba se še vedno vrti predvsem okoli te dejavnosti, in sicer v produkciji in trošenju), hkrati pa izgublja normativno podporo pri čedalje obsežnejših segmentih populacije, tj. pri »ne-razredu ne-delavcev« (Gorz), posameznikih, ki se ne istovetijo več s to instrumentalno aktivnostjo (oziroma svojo poklicno vlogo), ki so prepričani, da bi živeli bolje, če bi delali manj, ki so nezadovoljni z delom, ki se tako ali drugače (vendar pretežno v individualnih aranžmajih, ne pa s kolektivno in solidarno politično akcijo) upirajo delu – čeprav se hkrati zelo trudijo (in *eo ipso* še stopnjujejo že itak hudo konkurenco med prodajalci delovne sile: stanje, ki objektivno škoduje vsem), da bi našli/obdržali službo (vendar ne toliko iz ljubezni do dela, ampak zato, ker je služba vir vseh najvažnejših pravic, predvsem pa zaslužka, ki omogoča vstop na trg potrošniškega blaga).

Last but not least: tako imenovana protiglobalistična (dejanško gre predvsem za protikapitalistična) gibanja so uperjena v prvi vrsti zoper EKONOMSKE prakse, institucije, organizacije in sisteme (ne pa zoper »državo« ali politično oblast, ki ima v sodobnem kapitalizmu sila omejen maneverski prostor, česar pa je *de iure* še vedno odgovorna za negativne – socialne, individualne in ekološke – reperkusije gospodarskega razvoja), in to ne zato, ker bi ključni ekonomski akterji ravnali v nasprotju z veljavnimi pravili (kar imenujemo korporacijski ali beloovratniški kriminal, *crimes of the powerful*), ampak zaradi njihovega povsem zakonitega/normalnega, vendar – po mnenju postmodernih oporečnikov – strukturno nasilnega, škodljivega, pravzaprav hudodelskega delovanja. V progresivni različici postmoderne kulture je normativni status ekonomije torej zopet ostro problematiziran: to, kar je bilo v moderni vrednotni optiki opredeljeno kot dobro, je zdaj čedalje bolj dojet kot slabo, celo ZLO (in sicer ne toliko zaradi ekonomskih pomanjkljivosti *stricto sensu*, ampak zato, ker je v nasprotju z novimi, »postmaterialističnimi« vrednotno-življenjskimi orientacijami: »kultura« potemtakem zopet prevzema vlogo grobarja, *undertaker*, dominantnih ekonomskih praks oziroma njihovih organizacijskih struktur in usmerjevalnih vodil; zgodovina se očitno res ponavlja, in to celo kot farsa, ki pa jo žal doživljamo tako rekoč vsak dan, česar zaenkrat še osupljivo strpno in razumevajoče).

Kraja in nepošteno delo

Šteje se, da posameznik mora delati, če hoče preživeti. Vendar pa to ne drži vedno in povsod. Posameznik lahko ne le preživi, ampak tudi udobno živi na račun drugih, tj. od dela drugih, in to neredko zelo dobro ali celo bolje od tistih, ki delajo (zlasti fizično); brezdelje torej ni nujno sinonim za kronično pomanjkanje ali vstopnico v smrt, npr. zaradi nezadovoljenih potreb (tu pa velja vsaj na kratko opozoriti še na naslednji problem: oseba, ki po mnenju opazovalca A, »nič ne dela« oziroma v družbi zgolj parazitira, lahko po lastnem mnenju vendarle dela, in to celo stvari, ki so vrednejše od tistih, ki po A-jevi oceni »resnično delajo«).

Otrok, denimo, dolgo ne dela (vsaj v bogatih družbah oziroma družinah), ampak živi¹⁰ od dela staršev (danes je obdobje, v katerem se odraščajoča oseba pripravlja za vstop v odrasli svet dela pogosto zelo dolgo, včasih pa je tudi zavestno/namerno podaljševano, npr. zato, ker si mladostnik preprosto ne želi prezgodaj vstopiti v specifično »zrele« ali že celo »gnile« socialne vloge, posebej na področju heteronomnega dela in v družinski sferi). Oseba, ki iz opravičenih (družbeno sprejemljivih) razlogov ne more delati, lahko živi (najpogosteje pravzaprav životari) od državnih/javnih sredstev. Posameznik lahko živi v brezdelju od lastnih prihrankov (minulega ali »mrtvega« dela) ali – če je imel srečo na družbeno-naravni loteriji – od dediščine (ki pa je v meritokratski – in *a fortiori* v anarhistični, socialistični ali komunistični – normativni optiki kajpak ni mogoče upravičiti). Posameznik lahko živi (čeprav dokaj bedno) od zasebne miloščine (tu pa trčimo ob vprašanje, ali je npr. beračenje nemara tudi specifična vrsta dela). Posameznik lahko živi od denarja partnerja ali od posojila (ki pa ga je enkrat vendarle treba povrniti in v ta namen tudi delati). Zelo prefinjena (in zvita) metoda pridobivanja dohodka je ta, da dejavnost X, ki je bila sprva dojeta kot prostočasna in svobodna (npr. ukvarjanje z religijo, filozofijo, znanostjo, umetnostjo ali športom), razglasiš za delo¹¹ in v to prepričaš druge, tj. tiste, ki so te pripravljeni plačevati.

¹⁰ No, pogosto tu sploh ne gre zgolj za življenje, ampak za zelo sofisticirane potrošniške prakse, ki so pravzaprav neke vrste »mala šola trošenja«, v kateri se odraščajoča oseba USMERJENO izobražuje – pod budnim mentorstvom ekonomskih propagandistov in oglaševalcev (in seveda s pomočjo nesebičnega starševskega sponzoriranja/financiranja) – za poznejše (v bistvu skorajda dosmrtno) heteronomno delo na področju konzumiranja kapitalističnega blaga.

¹¹ Videti je, da je tovrstna strategija v sodobnih kontekstih nadvse razširjena (ne nazadnje najbrž tudi zato, ker se – po zaslugi avtomatizacije, znanstveno-tehnološkega razvoja in racionalizacije produkcije – nenehno krči obseg družbeno koristnega in kapitalistično produktivnega dela). Očitno je namreč, da je na področju plačanih zaposlitev zaslediti velikanske grmade vsakovrstnih »zaposlitev« (ali »služb«), ki si bi jih še ne tako zelo dolgo nazaj verjetno le redko kdo drznil imenovati »delo«, za nameček pa je njihova družbena koristnost ali nepogrešljivost več kot sporna (še huje: pogosto imamo opraviti z opravili, ki so celo škodljiva, npr. vsaj v tem smislu, da generirajo nadaljnja

Zgodovinsko gledano je najbolj učinkovito in uspešno življenje brez dela – kraja, ki ima seveda celo vrsto pojavnih oblik (no, in tudi v tem primeru se spet soočimo z vprašanjem, ali tisti, ki krade, morda tudi dela, čeprav moralno-pravno slaba ali zla dela). Kraja = vzeti nekaj, kar ni tvoje (oziroma ni plod tvojega dela ali pridobljeno z menjavo lastnega produktivno izrabljenega časa z delom drugih); kraja, z drugimi besedami, pomeni, da se polastiš nečesa, kar ti ne pripada in to obdržiš zase, tj. predvsem za lastno korist. Pojem »kraja« je gotovo izrazito kontroverzen in vrednotno skrajno obtežen (predvsem pa je najtesneje povezan s pojmovanjem lastninske pravice v najširšem pomenu in torej s političnimi praksami/odločitvami). To, kar je za nekoga (recimo za oškodovanca ali oddaljenega opazovalca) kraja, utegne biti za drugega povsem legitimno okoriščanje, in sicer ne glede na to, kako in s čim ga upraviči, npr. s specifično koncepcijo pravičnosti, veljavnimi pravili (ki jih običajno postavijo in branijo nosilci družbene/razredne moči), naravnim pravom, tradicijo, verskimi dogmami, zasluženostjo, razpadom družbenega reda (npr. v vojnih razmerah), posplošenim nespoštovanjem »družbene pogodbe«, človeškimi potrebami ali idejo o človekovih pravicah (zgodi se celo, da okoriščevalec svoje moralno – zares milo rečeno – vprašljivo početje utemeljuje z domnevnimi interesi oškodovanca). Vsekakor pa je smiselno trditi, da oznaka »kraja« ne implicira nujno kriminalnosti v smislu, ki ga zamejuje/dopušča pozitivno kazensko pravo (ne pozabimo, da je kazensko-pravni sistem tradicionalno usmerjen zvečine na sankcioniranje škodljivih dejavnosti in še posebej nedovoljenih okoriščanj, ki so značilna za nižje sloje, tj. za posameznike z dokaj omejenimi resursi – in temu primerno majhno količino družbene moči – oziroma z relativno neugodnimi priložnostmi tako za zakonito kakor tudi za nezakonito pridobivanje dohodka ali življenjskih sredstev).

Kraje so, kot rečeno, nadvse raznovrstne. Posameznik lahko krade sam ali v skupini, tj. v kontekstu funkcionalne delitve dela; krade lahko denar ali pa blago (dobrine ali storitve), in sicer bodisi za lastno uporabo bodisi za nadaljnjo prodajo (zgodi se, da kupec dobro ve, da gre za ukradeno stvar, možno pa je tudi, da se tega sploh ne zaveda in kupi dobrino v dobri veri, da je transakcija zakonita). (O)krasti je mogoče fizične ali pravne – zasebne ali javne – osebe (videti je, da bolj ko je oškodovanec abstrakten ali premožen, bolj je njegovo protipravno oškodovanje sprejemljivo), ki pa se lahko kajpak tudi same znajdejo v vlogi kradljivca. Kraje so lahko organizirane ali neorganizirane; izvedene so lahko amatersko, polprofesionalno ali visoko profesionalno. Kradljivec se lahko zateče k uporabi fizične sile (oziroma verodostojni grožnji) ali pa ravna bolj pretanjeno in

nepotrebna dela in ljudem po nepotrebnem kradejo čas in energijo, družbi pa scela nesmiselno jemljejo osupljive količine gmotnih resursov, ki bi bili sicer lahko uporabljeni neprimerno bolj koristno, npr. za zadovoljevanje temeljnih človekovih potreb oziroma – normativno gledano – za uresničevanje temeljnih človekovih pravic).

zvito: oškodovanca okrade s prevaro (žrtev se ne zaveda, da bo – ali pa celo že je – okradena, in sicer pogosto zato, ker je transakcija, v katero se vključi prostovoljno, videti povsem normalna, nesumljiva, zaupanja vredna ali neproblematična). Kraja je pogosto zelo oportunistično dejanje: storilec preprosto izkoristi ugodno priložnost (ki »naredi tatu«), npr. nezavarovano ali skrajno slabo zavarovano »tarčo« (*target*), možno pa je tudi, da išče ali celo sam ustvari okoliščine, ki so ugodne za uspešno realizacijo kraje. Posameznik lahko krade občasno (npr. tedaj, ko je brezposeln) ali kontinuirano (»dokler ga ne dobijo«); kraje so lahko zanj zgolj dopolnilo k zakonitemu delu ali pa pomenijo edini (oziroma glavni) vir preživljanja (seveda pa lahko krade tudi v okviru zakonite službe, in sicer delodajalcu, sodelavcem, strankam ali državi, npr. z neplačevanjem davkov). Žrtve kraj(e) so lahko revne ali bogate, domačini ali tujci (npr. turisti). Ukradene stvari imajo lahko manjšo vrednost (»zrno na zrno pogača, kamen na kamen palača«) ali večjo vrednost (te so običajno bolje zavarovane, tako da je tudi tveganje v teh primerih dosti večje).

Ko slišimo ali preberemo besedo »kraja«, pogosto (včasih celo nekako instinktivno) pomislimo na nezakonito okoriščanje (absolutno ali – še pogosteje – relativno) prikrajšanih storilcev oziroma na konvencionalna kazniva dejanja, kot so tatvina, vlom in rop (»denar ali življenje«); pri tem pa je zanimivo, da revščina (oziroma družbeno-ekonomske deprivacije) praviloma ni okoliščina, ki bi v splošnem opravičevala tistega, ki krade, in sicer iz različnih razlogov: (a) to ne bi bilo pravično do poštenih revnih ljudi, poštenih delavcev, tj. posameznikov, ki pošteno/trdo delajo, a so (za čuda?) vseeno revni (»kam pa bi prišli, če bi dopustili revežem, da kar tako, mimo zakona, prihajajo do zaželenih dobrin?!«); (b) zakon mora biti enak (enako nepopustljiv) do vseh pravnih subjektov, revnih in bogatih (zavarovati mora lastninske pravice vseh lastnikov, in to ne glede na njeno dejansko vsebino, tj. tisto, kar ima posameznik v lasti); (c) dejstvo, da prihaja večina kradljivcev, ki jih sankcionira kazenskopравни sistem, iz relativno prikrajšanih družbenih slojev, kaže, da je prav v tem sektorju družbe (namreč v nižjih plasteh hierarhične zgradbe) največ posameznikov s takimi ali drugačnimi deficiti (kot so nizka inteligenca, nepoštenost, razpuščenost, pomanjkanje discipline in samokontrole, zapravljivost, neodgovornost, iracionalnost ...), ki pravzaprav pojasnjujejo, zakaj so tam, kjer so (ne pa kje višje), in zakaj imajo toliko (relativno malo), kot imajo (še več: imajo natančno toliko, kot jim gre oziroma si zaslužijo).

Toda pozor. Vsi (pre)dobro vemo, da kradejo tudi bogati (in tega so se – kot je razbrati iz številnih zgodovinskih dokumentov in bogatega ljudskega izročila – jasno zavedali v praktično vseh razrednih družbah), in sicer v nasprotju s pravnimi normami (npr. tradicionalnimi normativnimi omejitvami) ali v skladu z veljavnim zakonskim redom (ki ga večinoma določajo prav oni sami), kar je seveda najbolj prefinjena (pa tudi perfid-

na) oblika kraje.¹² V primerjavi z njihovim protipravnim ali (samo?) nemoralnim okoriščanjem so videti kraje revnih pravcata bagatela (čeprav seveda pogosto niso take v očeh oškodovancev, zlasti tistih, ki so tudi sami revni: upoštevati velja, da materialno prikrajšani kradljivci ne kradejo zgolj bogatim, npr. v razvpitem slogu Robina Hooda in njemu podobnih, med navadnim ljudstvom običajno dokaj priljubljenih »kriminalcev«). In še več, marsikdo (večina?) je postal bogat pretežno na ta način, da je – reci in piši – preprosto ali bolj zamotano kradel (to ne velja le za posameznike, ampak tudi za družine, organizacije in države/družbe!). Zdi se celo, da bi le s skrajno težavo našli bogastvo, ki je dejansko vredno tega imena, za katerim se ne bi skrivale kraje, pogosto povezane z okrutnim nasiljem (oziroma s fizično ali vojaško premočjo), istočasno ali pozneje pa še z ideološkimi zvijačami (ali prevarami); v tej zvezi si je smiselno zastaviti – na prvi pogled naivno (ali pa morda predvsem retorično) – vprašanje, ali je v splošnem sploh mogoče, da bi kdo obogatel izključno s poštenim delom (zlasti s fizičnim); dosedanje izkušnje vsekakor še najbolj napeljujejo k negativnemu odgovoru.

Zato sploh ne preseneča, da so v zgodovinski (in aktualni) perspektivi bogastvo, bogatenje in bogataši malone vselej deležni dokajšnje moralne skepse (npr. dvoma v »moralno integriteto« premožnih), kar terja precejšnje ideološko delo, ki si prizadeva prikazati privilegije manjšine kot naravne, normalne, pravične ali legitimne, in sicer na več načinov, od katerih velja omeniti vsaj nekatere: (a) na sramotno ali zločinsko poreklo nagrabljenega bogastva se prej ali slej pozabi (ali pa se medtem spremenijo prevladujoče zamisli o ekonomski pravičnosti), bogataš (ali njegovi potomci, ki podedujejo premoženje) pa postane ugledna in spoštovana oseba, ki ji gmotno bogastvo (in z njim povezana politična moč, ki nosilcu neredko pomaga, da za nazaj pravno »požegna« svoje »sporne« ekonomsko-

¹² Ena izmed ključnih podlag »zakonitega ropanja« (ta sintagma ni niti najmanj protislovna) je seveda zasebna lastnina produkcijskih sredstev, tj. kompleksnih in raznovrstnih dejavnikov, ki so plod dela nepreštevne množice (še živih in že mrtvih) delavcev (v kontekstu družbene delitve specializiranih opravil). Pravzaprav je naravnost groteskno, da so se proizvodna sredstva, ki so dejansko nasledek dela večine človeštva, »čudežno« preobrazila v lastnino (»kapital«) privilegirane manjšine, tj. vladajočega razreda, ki pa, za nameček, po zaslugi te kraje epohalnih razsežnosti bogati še naprej in celo čedalje hitreje (bolj ko se povečuje produktivnost/učinkovitost dela, višji so dobički in *eo ipso* moč/sila kapitalističnega razreda), medtem ko imajo proletarci v lasti predvsem svojo »delovno silo« (*labour power* ali *work force*) – ne pa tudi produkcijskih faktorjev ali končnih izdelkov – oziroma »svobodo«, ki sestoji zvečine v tem, da se prostovoljno prodajajo najboljšemu (najbolj »darežljivemu«) ponudniku (uspešno prostituiranje na trgu delovne sile pa jim – za tolažbo – omogoča kopičenje, posedovanje in uporabljanje/trošenje fetišiziranega blaga, pač v skladu z veljavnimi zapovedmi »življenjskega standarda«, ki velevala, da je treba imeti to, kar imajo drugi oziroma po možnosti še več in še boljše reči od drugih: to da je »sreča«, »življenjska uspešnost« ali »kvaliteta življenja«).

poslovne prakse) omogoča tudi vrsto moralno (po)hvale vrednih (in občudovanih) aktivnosti, kot so dobrodelno delovanje (»širokosrčna« ali »nesebična« pomoč revežem), gradnja verskih objektov (kot neke vrste »odpustek« za stare grehe) in sponzoriranje umetnosti, znanosti, izobraževanja ali športa; (b) bogastvo je opredeljeno kot nujna in skrajno samoumevna značilnost tistih, ki so »zgoraj«, namreč na vodilnih/komandnih pozicijah (»nemogoče si je zamisliti, da bi oseba, ki je hierarhično višje, imela/prejemala manj ali enako kot posamezniki, ki so nižje, ne nazadnje tudi zato, ker so višje funkcije funkcionalno pomembnejše od nižjih in predpostavljajo izjemne sposobnosti, ki jih gotovo nima vsakdo«); (c) psihološko zelo privlačna domneva o pravično urejenem svetu – ki je morda celo najboljši od vseh možnih (navkljub mnogim pomanjkljivostim ali pa celo prav zaradi njih) – implicira, da ima običajno vsakdo tisto, kar si zasluži (to, da ima nekdo veliko/več, je očiten dokaz, da ima posebne zasluge in talente, ki upravičujejo njegovo bogastvo, tako kot je revščina v oči bijoče znamenje, da revežu nekaj nadvse pomembnega manjka: če mu ne bi, pač ne bi bil reven); (č) bogastvo manjšine je pogosto predstavljeno kot pojav, ki je v interesu vseh, celotne družbe in države (»njihovi uspehi so uspehi vseh nas: vsi se lahko veselimo in ponasamo z dosežki vladajočih, saj so konec koncev tudi bogataši v tem ali onem – npr. verskem, etničnem, regionalnem ali nacionalnem – pogledu 'naši', namreč del velike družine, katere člani se ponosno, neredko pa celo vzhičeno prepoznavamo v osebnem zaimku mi«), in sicer posebej v tistih primerih, ko je videti, da je premoženje (upo)rabljeno »družbeno odgovorno«, produktivno ali v službi ekonomskega razvoja (rasti produktivnih sil); (d) revščina je poveljevana kot nravno superiorno stanje (»denar kviri«, »oblast spridi človeka«, »bogataši so arogantni«, »reveži so ljudje, ki v srcu dobro mislijo«, »poštene reveže čaka onstransko božje kraljestvo, celo večna blaženost«, »denar ni vse«, »tostransko trpljenje bo z obrestmi poplačano v posmrtnem življenju«, »ni važno to, kar imaš, ampak to, kar si«, »resnične sreče ti ne more kupiti še tako veliko bogastvo«, »bogataši v glavnem niso preveč zadovoljni ljudje«, »nepoštenjaki se bodo za kazen cvrli v peklu«, »money can't buy me love« ...); (e) družbeno-ekonomske neenakosti so optimistično opisane kot začasno stanje, ki bo že kmalu (npr. že pri naslednji generaciji) preseženo (zato velja biti potrpežljiv in ne popustiti kriminalnim skušnjavam, ampak pridno in pošteno delati), in to prav po zaslugi bogate elite (»ljudi posebnega kova«), ki opravlja funkcijo družbene avantgarde, razvojne sile (družbenega napredka) *par excellence* (»tam, kjer so danes oni, bomo mi jutri ali vsaj pojutrišnjem¹³«).

Kakor koli, v množici raznovrstnih kraj velja, vsaj v grobem (oziroma zgolj informativno), osvetliti nekatere, ki so še posebej specifične, npr. krajo zemlje (oziroma naravnih bogastev nasploh), ljudi, časa in energije. Pojdimo torej lepo po vrsti in začnimo s krajo zemlje (+ tistega, kar je v in na njej), tj. naravnih resursov, ki jih človek ni ustvaril, tako da, strogo vzeto, nihče ne more trditi, da mu pripadajo na podlagi produktivnega dela (zemlja z vsemi svojimi bogastvi je lahko zgolj lastni-na človeštva oziroma posameznih »družb«, ki ga sestavljajo).

Kraja zemlje (ali fizičnega prostora) in naravnih virov

Ta problematika je morda v po(zno)modernih časih videti precej zastarela, celo anahronistična, saj je zemlja že malone v celoti razdeljena med suverene (ali vsaj »suverene«¹⁴) države in znotraj njih med zakonite lastnike (katerih legitimnost pa utegne biti/postati seveda pogosto hudo sporna ali negotova), tako da se bolj ali manj natančno ve (oziroma se vsaj da zvedeti, čeravno je to – še posebej v gosti in večplastni omrežni/premrežni globalni družbi – neredko vse prej kot preprosto opravilo), od koga je kaj oziroma kaj je od koga (po drugi strani pa kajpak ostaja vprašljivo, koliko časa bo takšno stanje še trajalo). V sodobnem pravno-političnem kontekstu je miselno-besedna zveza »kraja zemlje« nemara dojeta celo kot nekaj scela nesmiselnega ali vsaj skrajno težko uresničljivega (zdi se namreč, da je mogoče »ukrasti zemljo« le tako, da z nje preženeš – ali »razlastiš« – njenega zdajšnjega lastnika).

Vendar pa je to zgolj vtis, ki ga ustvari prvi in po vsej verjetnosti dokaj površen pogled. Upoštevati velja, da je zemlja (oziroma naravni viri nasploh) še vedno izjemno pomemben, pravzaprav zdaleč najvažnejši ekonomski resurs (navzlic dejstvu, da zavzemata kmetijstvo in rudarstvo najnižje mesto v globalni hierarhiji ekonomskih dejavnosti, dežele, kjer ti dve gospodarski panogi prevladujeta, pa so med najmanj razvitimi na svetu). In celo še več, naravna bogastva – npr. zrak, voda, rodovitna prst in gozdnate površine (pa tudi neobnovljivi energijski viri in rudnine) – se nevarno redčijo oziroma uničujejo, zastrupljajo in onesnažujejo (redkost teh elementarnih pogojev za preživetje ljudi/človeštva pa se nujno sprevrča v epicenter dejanskih ali vsaj virtualnih konfliktov). Tu gre za pogubno destruktivni proces, ki ga je sprožil predvsem (družbeno, kulturno, civilizacijsko in, ne nazadnje, ekološko skrajno neodgovoren in bistveno iracionalen) razvoj evropskega industrijske-

¹³ Ta optimistična misel ne upošteva dejstva, da se bodo v prihodnosti tudi »oni zgoraj« po vsej verjetnosti pomaknili še više, tako da bodo tisti, ki bodo »jutri« tam, kjer so vladajoči/premožni danes, še vedno v hierarhično podrejenem položaju (in polni upanja?).

¹⁴ Navednice so kajpak več kot upravičene, zakaj očitno je, da imajo nacionalne države (in v njih vsebovane – oziroma organizirane in obvladovane – nacionalne družbe) vse manj suverenosti, in sicer ne le na ekonomskem (vsekakor najvažnejšem) področju, ampak tudi na ravni kulturne, identitetne, informacijske, ekološke, socialne, davčne in, ne nazadnje, varnostne politike. Prim. Beck 2003: 14–27.

ga kapitalizma¹⁵ in v tem okviru tudi vzpon nič manj pogubno destruktivnega kolonializma/imperializma (ki nima na vesti le strahovitega opustošenja tako imenovanega tretjega sveta; ampak tudi obe svetovni vojni), tj. kradljivski sistem *par excellence*, ki je omogočil izjemno bogastvo manjšine, na račun nič manj izjemnega trpljenja večine in osupljive ekološke škode, ki se dandanes le še povečuje, in sicer zaradi (povsem zakonitih/normalnih) proizvodno-potrošniških praks tako v premožnih kakor tudi v revnih okoljih. Eden izmed pomembnih vzrokov za takšno stanje (ki bi ga lahko mirno označili kot sistematično krajo zemlje in njenih resursov zdajšnjim in prihodnjim rodovom) je prav zgodovinsko specifično (ali »moderno«) stališče do narave: ta je namreč že dolgo časa dojeta kot neke vrste konstantna, statična, neomejena gmota priložnosti za gmotno okoriščenje, kot zbir resursov, ki naj jih *de iure* ali *de facto* lastniki obvladajo (zlasti z znanstveno-tehnološkim »orožjem«) in izkoriščajo za povečevanje zasebnih dobičkov (ne pa kot dragocenost, ki jo kaže uporabljati odgovorno in spoštljivo), medtem ko se negativne reperkusije tovrstnega privatiziranega plenjenja »eksternalizirajo«.

Poleg tega velja poudariti, da je lastništvo (pravzaprav oblast) nad naravo pravno-politično še vedno nadvse kočljivo, in sicer ne le zaradi obstoječih (ali vsaj morebitnih) ozemeljskih sporov med državami (ti se danes v glavnem ne rešujejo več z orožjem) ali etničnimi skupinami (te so še marsikje vpletene v krvave in dolgotrajne medsebojne spopade ali državljanske vojne), ampak predvsem zato, ker je (ne)živi naravni svet človeštvu enostavno dan, tako rekoč kozmično »podarjen« (četudi je res, da ravnajo ljudje s tem »božjim« darilom precej nehvaležno in tudi skrajno nespametno; za nameček pa so proizvedli in nakopičili že tolikšne količine uničevalnih naprav – orožij za množično uničevanje –, da bi zmogli z njimi zemljo celo v celoti uničiti). Čeprav je torej jasno razvidno, da naravno okolje danes ne obstaja več v deviškem, »neomadeževanem« stanju, pa se ravno zaradi izvorne »podarjenosti« še vedno vsiljuje zamotano vprašanje, čigava je (oziroma naj bo) zemlja (pa tudi tisti del vesolja, ki je že v dometu človeškega delovanja). Odgovor z vidika pozitivnega prava v glavnem ni več sporen: (a) formalni lastniki – fizične ali pravne (zasebne in javne) osebe – so bolj ali manj znani (neprimerno težje pa je detektirati dejanske lastnike!), čeprav ob tem ne gre prezreti množice vztrajajočih ali na novo porajajočih se ozemeljskih ali mejaških sporov (»kaj je moje in kaj tvoje?«, »kaj je naše in kaj vaše?«), med katerimi je tudi še mnogo takih, ki se rešujejo skrajno krvavo, nasilno in smrtonosno; (b) nekateri zdajšnji lastniki so zemljo kupili, nekaterim je bila podarjena, nekateri so jo po-

dedovali (kar je seveda ravno tako oblika darila), nekateri so jo »dobili nazaj« z denacionalizacijo (to se pravi s strani »subjekta« – družbe in/ali države –, ki je edini legitimni »lastnik« naravnih bogastev, vendar zgolj v meri, v kateri tovrstne vire upravlja odgovorno v razmerju do celotnega človeštva in, ne pozabimo, do naravnega okolja kot takega) ... Toda, pozitivno pravo je zgolj to, namreč pozitivno pravo, nekaj načeloma relativnega in spremenljivega: nič dokončnega ali moralno-politično ultimativnega torej.

Namesto zatekanja na pomoč k veljavnim pravilom lastniške igre, velja raje poudariti, da zemlja na začetku ni bila od nikogar. Ljudje so naravne vire seveda vseskozi uporabljali kot sredstva za preživetje (in kot bivanjski prostor). Naravne danosti so si najprej (v tako imenovanem lovsko-nabiralniškem obdobju) jemali (za zadovoljevanje temeljnih potreb), nato pa so jih tudi obdelovali, predelovali in izboljševali. Ključni preobrat nastopi v točki, ko si je nekdo (posameznik ali skupina) zemljo preprosto prilastil, jo osvojil, razglasil za svojo, ogradil in iz svoje lastnine izključil druge: »To je samo moje ali naše, ne pa tvoje ali vaše«. No, tovrstno »lastnino« (Proudhon bi upravičeno rekel »tatvino«) pa je lahko pozneje tudi izgubil, npr. tako, da ga je z »njegove« zemlje odgnal kdo drug, ki je bil običajno močnejši ali pa vsaj bolj zvit¹⁶ (možno pa je tudi, da

¹⁶ Vsakdo je lahko lastnik »svoje« zemlje le toliko časa, dokler jo lahko dejansko/učinkovito nadzoruje (z zasebno ali javno silo) oziroma uspešno izključuje vse druge »neupravičene pretendente«. To pa med drugim njuno implicira, da nihče (razen seveda fikcij, ki jim pravimo »prave osebe«) ne more biti lastnik za vekomaj, in sicer že iz skrajno banalnega razloga: nihče (razen boga?) ne živi večno, z neizbežno smrtjo pa je nemudoma konec tudi z lastniško oblastjo (in s slastmi, ki jih domnevno implicira), saj njenega fizičnega »nosilca« enostavno ni več. Vseeno pa se zdi, da ljudje to preprosto (celo ontološko!) resnico pogosto nonšalantno prezrejo in se kratkovidno (ali celo slaboumno, vsekakor pa pogosto s precejšnjim trudom, odrekanjem in žrtvovanjem) ukvarjajo s kopicenjem lastnine, ki je neredko celo tolikšna, da je sploh ne morejo (nimajo časa! – ker so do te mere prezaposleni s pridobitnim delovanjem) uživati (ali pa je celo ne bi mogli použiti niti v primeru, če bi si to zaželeli). No, že slišim ugovore: to pač počnejo zato, da bi »svojo« lastnino prenesli na »svoje« potomce in potemtakem tako rekoč sami nase (tj. na svoje unišljene »podaljške«). Ampak ravno to je politično (in celo modrostno!) skrajno kratkovidno: mar se ne bi bilo bolje zavzeti za takšno pravno-politično organizacijo družbe, ki bi VSAKOMUR omogočala dejansko (in ne le na papirju) uživanje temeljnih človekovih pravic (v zameno za minimalno udeležbo v produkciji družbeno koristnih dobrin, kar bi bila prva in najvažnejša državljanska DOLŽNOST), med katerimi je kajpak tudi pravica do uporabe lastnega prostora/stanovanja (ki je pogoj *sine qua non* sleherne zasebnosti v strogem pomenu). In še več, mar ne bi bilo bolje povečevati fond javnega (in načeloma vsakomur dostopnega) bogastva (s tem pa tudi realne »substance« demokratičnega političnega odločanja/delovanja), namesto da drug drugemu zagrizeno kopljemo jamo, ko si v tej podganji (in brez dvoma nadvse izčrpavajoči) gonji za zasebnimi gmotnimi koristmi prizadevamo nakopičiti čim več ZGOLJ ZASE (in se potem ubadamo z vprašanjem, kaj bi z vsem tem »bogastvom« sploh počeli in kako bi vse te »dobrine« zavarovali pred drugimi)?

¹⁵ Prvotne skupnosti, sužnjelastniške države in fevdalne družbe so se v glavnem zanašale na obnovljive naravne vire: v predkapitalističnih ekonomijah so ljudje pridobili približno 80 odstotkov dobrin iz živalskega kraljestva in le 20 odstotkov iz nežive narave (tovrstna gospodarstva so naravi povzročila bolj malo trajne škode, saj so bila omejena z njeno lastno produktivnostjo).

si ga je »zgolj« podjarmil in mu naložil plačevanje davkov). To, da nekdo (posameznik ali skupina) brani svoj življenjski prostor pred vsiljivci (plenilci in paraziti), kajpak ni (ne more biti) sporno;¹⁷ konec koncev ima vsakdo pravico ne le do svojega »prostora pod soncem«, ampak tudi do naravnih virov, s katerimi si lahko zagotovi preživetje (poudariti velja, da je celo danes – namreč navzlic eksploziji svetovnega prebivalstva – na tem že dodobra prenatrpanem planetu še vedno dovolj hrane in večine drugih nujnih potrebščin za VSE ljudi: problem ni niti v redkosti večine resursov niti v nezadostni produkciji, ampak predvsem v neustrezni strukturi dela/trošenja¹⁸ ter nepravilni delitvi naravnega in družbeno proizvedenega bogastva). Zasebna lastnina (beri: uzurpacija) naravnih virov je problematična predvsem tedaj, ko implicira naslednji situaciji: (a) lastnik/gospodar prisili ne-lastnike/hlapce, da mu plačujejo (s presežnim delom ali denarjem), ker jim dovoli delati (ali stanovati) na »njegovi« zemlji; (b) (ob)lastnik ljudi prežene z zemlje, ki jim je poprej omogočala preživetje, in jih prisili, da svojo delovno silo (edini produktivni vir, ki jim še preostane) prodajajo za mezdo drugemu (ob)lastniku.

Na paradokso, pravzaprav hudodelsko naravo zasebne prilaistitve zemlje je sicer opozoril že Rousseau: »Prvi, ki si je ogradił neko zemljišče in si domislil reči, *to je moje*, ter našel dovolj preproste ljudi, da so to verjeli, je bil pravi utemeljitelj civilne družbe. Koliko zločinov, vojn, umorov, koliko trpljenja in grozot bi bil prihranil človeškemu rodu tisti, ki bi izdrł kole ali zasul jarek ter zaklical svojim podobnikom: 'Nikar ne poslušajte tega sleparja. Izgubljeni ste, če pozabite, da sadovi pripadajo vsem, zemlja sama pa nikomur;' toda vse kaže, da so tedaj stvari že prišle do točke, da niso mogle več ostati take, kakršne so bile; kajti ta ideja o lastnini, odvisna od mnogih drugih predhodnih idej, ki se niso mogle roditi drugače kot

zaporedoma, se v človeškem duhu ni oblikovala naenkrat« (1993: 57). Kakor koli že, zemlja je že dolgo dlakocepsko olastninjena in skrbno ograjena (videti je, da se ograje, obzidja in barikade celo utrjujejo, poleg tega pa se tudi tehnološko izpopolnjujejo – temu pojavu danes učeno pravimo »situacijska prevencija« –, in sicer predvsem zato, da bi se lastniki čim bolj učinkovito zavarovali pred ne-lastniki, predvsem tistimi, ki iz tega ali onega razloga, predvsem pa zaradi svoje revščine, ne sodijo na območja, kjer živijo in delajo »zadovoljni« posamezniki). Pri tem pa kaže spomniti na trivialno dejstvo, da sta (bili) sila in moč vselej zadnje jamstvo lastninskih upravičenj. Glede na to, da posamezniki praviloma nimajo tolikšnih resursov, da bi lahko sami učinkovito branili »svoj« prostor (za nameček pa so še družbena bitja), je običajno skupina, politično organizirana skupnost (torej država) tista, ki brani »svojo« zemljo (oziroma lastnino tistih – lahko tudi tujih fizičnih ali pravnih oseb, npr. transnacionalnih korporacij –, ki jih priznava kot pravno upravičene imetnike kapitala): svoj dom (ali domovino). Zasebna lastnina (strogo vzeto nad čemer koli) je zatorej logično nujno najprej (načeloma ali »virtualno« pa nenehno) družbeno-politična lastnina (in je v tem pogledu vedno vsaj potencialni predmet politične diskusije oziroma redistribucije ali reformulacije): nekaj je moje, ker mi to pravico priznava in varuje družba (oziroma država). Seveda pa varovanje lastnine (»moje ali naše zemlje«) ni zastoj. Nasprotno, tovrstno storitev (*protection racket*) so oblastniki vselej mastno zaračunavali (in jo še vedno!).

Kraja zemlje (oziroma naravnih virov) se v postmodernih časih v glavnem ne uresničuje več v tako surovih, krvoločnih (celo genocidnih!) in eksplicitno rasističnih oblikah kot nekoč, npr. v časih (da ne bi zdrsnili predaleč v zgodovino) »prvotne akumulacije« (Marx), ki je ustvarila razred proletarcev (lastnikov delovne sile) in razred kapitalistov (uzurpatorsko-roparskih »lastnikov« materialnih – naravno danih in družbeno/človeško ustvarjenih – produkcijskih dejavnikov), ter imperialističnih in kolonialnih osvajanj, ki so ustvarila gmotno (pa tudi ideološko) podlago za razcvet zahodnih ekonomij (predvsem tako, da so podjarmljene dežele služile kot malone neizčrpen vir cenjenih surovin, živil, delovne sile in polizdelkov, ne nazadnje pa tudi kot tržišča za izdelke iz nadrejenih gospodarstev, ki so se dolgo časa razvijala pod carinsko in drugo zaščito nacionalnih držav, tj. v diametralnem nasprotju z napotki liberalne doktrine o odprti ekonomiji in prosti trgovini¹⁹). V današnjem času potekajo (novo)imperialistične kraje dosti bolj elegantno

¹⁷ V sodobnih ekonomskih razmerah to ni vselej preprosto, zlasti v tako imenovanih državah tretjega sveta. Recimo: nekdo je (ne)formalni lastnik zemljišča, vendar se kljub temu ne more preživljati s kmetijskimi dejavnostmi, ker nima drugih neizogibno potrebnih pripomočkov, npr. semen, orodij ali strojev; no, možno pa je tudi, da vse to celo ima, vendar s svojimi izdelki ne more konkurirati uvoženemu istovrstnemu blagu, ki je cenejše zato, ker je njegova produkcija obilno državno subvencionirana (lastnina nad resursi v tem primeru ni zadostna za preživetje in njen imetnik mora poiskati kak drug – zakonit ali nezakonit – vir zaslužka, denimo v mestu).

¹⁸ Poenostavljeno rečeno: ključni problem kapitalistične ekonomije je v tem, da je gonja za dobički tista, ki določa proizvodnjo (in potemtakem tudi potrošnjo oziroma »življenjski slog«), ne pa temeljne človekove potrebe, obče-človeška/globalna solidarnost in ekološki imperativi. V takšni situaciji izgubljajo vsi ali vsaj velika večina človeštva: najbolj seveda svetovni reveži (ti »živi« spomeniki evropskega/severnoameriškega osvajalnega ropanja), v precejšnji meri pa tudi prebivalci razvitih držav (središč svetovnega kapitalističnega sistema), saj je že kar nekaj časa znano (iz številnih psiholoških raziskav), da ob zagotovljenih temeljnih potrebah (tj. nad ravnjo revščine) posameznikova »sreča« v glavnem ni več določena s trošenjem (ampak predvsem z možnostjo samodoločenih aktivnosti).

¹⁹ Nigerijski pesnik Niyi Osundare nazorno opiše (v intervjuju, ki ga je z njim opravil Ervin Milharčič-Hladnik) izsek iz življenja koloniziranih ljudi: »Moj oče je imel plantažo kakava. Kakav je popolnoma prevzel oblast nad življenjem moje družine. Če je padal dež ali sijalo sonce, vedno smo bili na polju in negovali drevesa, pazili na plodove in se tresli, da bo šlo kaj narobe. Fižola in jama, od katerih smo živeli, nismo več pridelovali, ker smo denar lahko dobili samo od kakava. Če nisi gojil kakava, nisi imel denarja. Nič drugega ni bilo mogoče prodati.

(čeprav pogosto nič manj destruktivno in celo genocidno kot nekoč). Kako? V bistvu zelo preprosto. Ko so nekdanje kolonije z osvobodilnimi boji naposled dosegle neodvisnost/samostojnost, se s tem njihov položaj v svetovnem kapitalističnem sistemu pogosto (če odmislimo srečne izjeme) ni bistveno predrušil. Tamkajšnji prebivalci so resda dobili svoje nacionalne embleme in institucije (svojevrstno slepilno-tolažilno simboliko), vendar pa so eks-kolonialna gospodarstva (in *eo ipso* družbe) še vedno ostala integrirana v svetovni kapitalistični sistem/trg in zatorej odvisna od nadrejenih/razvitih držav (ki so obogatele ali »zrasle« med drugim prav po zaslugi dolgotrajnega/sistematičnega izkoriščanja in zatiranja »divjaških« ljudstev oziroma ropanja naravnih bogastev, ki so bila izrabljena za zadovoljevanje potreb zahodnih industrijskih obratov in potrošnikov). *De iure* suverenost je tako zvečine nemudoma in nekako »samodejno« zdrknila v *de facto* podrejenost. Formalno »neodvisne« vlade sledijo (morajo slediti!) zahtevam in interesom (javnih in zasebnih) oblastnikov v središčih svetovnega kapitalističnega sistema. Z njimi (bolj ali manj spretno zakrito ali pa tudi povsem odkrito in neženirano) upravljajo institucije »svetovne države kapitala«, npr. Mednarodni denarni sklad in Svetovna banka, mogočne transnacionalne korporacije in stare/nove imperialne (vele)sile (ob pomoči lokalne buržoazije, katere moč, privilegiji, varnost in bogastvo so odvisni od lojalnosti tujim gospodarjem). Za nameček pa je notranje-politična situacija v nekdanjih kolonijah neredko zelo napeta in konfliktna (celo antagonistična!), in sicer večinoma zaradi pretkane politike nekdanjih kolonizatorjev, ki so te »umetne« države pravzaprav ustvarili oziroma so jih »sestavili skupaj« (in jih na ta način obvladovale po razvpitem načelu »deli in vladaj«).²⁰ Skratka: eks-kolonije so na videz politično neodvisne, dejansko pa so ekonomsko zelo odvisne od razvitih gospodarstev; politična samostojnost, ki ne temelji na ekonomski,

pa je lahko v najboljšem primeru zgolj fatamorgana, slepilo za naivneže, ki pa jih je – presenečenje? – še največ v zahodnem svetu, kjer se je v zadnjem času (tj. v obdobju, ko praktično vsak dan vznikne kak nov »post-fenomen« – ob postmodernizmu, postfeminizmu, postindustrializmu, postfordizmu, poststrasizmu in tako naprej) že dodobra udomačil pojem »postkolonializem« (upoštevati velja, da občutijo družboslovci vsake toliko skoraj instinktivno potrebo po razglasitvi neke »povsem nove socialne situacije«, tj. dramatične spremembe, ki da je malone čez noč počistila večino starih grehov: »Napočili so novi časi in novi izzivi. Pozabimo na preteklost, občudujmo sedanjost in se veselimo skorajšnje prihodnosti, ko bo vse le še bolj popolno ...«).

Seveda pa je še zmeraj mogoče najti vrsto izjem, ki potrjujejo staro in preizkušeno pravilo osvajanja ozemelj z ognjem in mečem (istočasno pa še z leporečnim besedičenjem o civiliziranju – danes bi rekli »demokratiziranju«, *nation building* – neomikanih ali kulturno zaostalih ljudstev). En tak in še posebej v oči bijoč primer je kraja (»kolonizacija«) zasedenih palestinskih ozemelj z gradnjo razvpitega »varovalnega zidu«, ki ga zavzeto postavlja izraelska država.²¹ Nadaljnji zgled pa daje protipravna agresija ameriško-britanskih sil na Irak in poznejša okupacija te z nafto, »črnim zlatom«, izjemno obdarjene (za nameček pa še strateško zelo pomembne) dežele²²

²¹ Ta »zid« je dokaj nenavađen, in sicer že po svoji velikosti: zgrajeni del je namreč širok od 60 do 100 metrov, sestavljen pa je iz betonskih pregrad, ograj iz bodeče žice ter predelov, ki so opremljeni z elektronikom, jarki in praviloma tremi cestami. Njegova nadaljnja posebnost je tudi ta, da je povsod postavljen na palestinski strani »zelenih črt« oziroma se čedalje bolj požrešno zajeda na palestinsko ozemlje (in sicer z namenom zaobseči čim več Izraelcev, ki so se naselili na Zahodnem bregu). *Economist* v tej zvezi navaja podatek, da je zaradi gradnje zidu neposredno prizadetih približno 210.000 Palestincev iz 67 palestinskih mest, vasi in begunskih taborišč: »OZN pravi, da sta na izraelski strani meje zdaj dva odstotka celotnega ozemlja Zahodnega brega, vključno z nekaj najrodovitnejše palestinske obdelovalne zemlje in najboljšimi vodnimi viri na Zahodnem bregu. Nekaj zemlje v zasebni lasti Palestincev so zaplenili ali uničili, da bi naredili prostor za zid. Tako so podrli 80.000 oljk in dreves južnega sadja, uničili pa so tudi 37 kilometrov vodovodnega omrežja« (2003: 43).

²² Agresija na Irak (ki ji je, zgolj mimogrede, zaman nasprotovala velika večina svetovnega javnega mnenja) je – še enkrat (oziroma kot že tolikokrat doslej!) – pokazala osupljivo aroganco (pravzaprav kriminalno brezbriznost in vzvišenost) ZDA, te imperialne sile *par excellence*, po drugi strani pa je boleče izpostavila tudi v oči bijočo nemoralnost drugih zahodnih političnih elit (celo tistih, ki so vsaj navidezno nasprotovale protipravnemu napadu na »zadnjo trdnjavo arabskega nacionalizma«, pod katero pa se za nameček skrivajo še izjemno bogate zaloge nafte, te »droge vseh drog« sodobnega kapitalističnega gospodarstva). Groteskno je bilo opazovati, s kolikšno dozo hinavske pozornosti so osrednji medijsko-propagandni stroji poročali o pretvezah, s katerimi si je severnoameriška vlada (beri: oblastniška klika mafijsko-terorističnega značaja) prizadevala ustvariti vsaj videz »legitimnosti« in prepričati »svojo« javnost o »neizogibnosti« (+ »dobronamernosti«) intervencije. No, čeprav se je že kmalu pokazalo, da so

Kakava nismo jedli. Ko je kakav dozorel, je prišel lokalni trgovec in ocenil kvaliteto. Sam je določil ceno. Od nas so ga odpeljali v Lagos, iz Lagosa v Liverpool in od tam v Cadbury, kjer so delali čokolado. Čokoladne tablice so se vrnile v Nigerijo z oznako, da so narejene v Združenem kraljestvu. Mi, ki smo kakav pridelovali, nismo imeli dovolj denarja, da bi lahko poskusili, kaj to je. Bili smo prerevni. To je bil naš prvi stik z globalno ekonomijo. Ko je cena kakava na svetovnem trgu padla ali ko smo imeli slabo letino, od dela v eni celi sezoni nismo imeli nič in tudi nobenega vpliva na svojo usodo nismo imeli. Tako se je v Nigeriji začela lakota. Podobna zgodba je s kavo, čajem in drugimi pridelki za svetovne trge. Ceno določajo uporabniki, temu pa rečejo svetovni trg« (2004: 25).

²⁰ Prislunhimo še enkrat besedam, ki jih je izrekel Niyi Osundare: »Sem človek dežele, ki so jo ustvarili Britanci. ... Mnogo problemov, ki jih ima danes ta dežela, izhaja iz tega dejanja. Prebivalci Zahodne Afrike se nikoli nismo sami odločili, da bomo tam imeli državo. Tako kot večina drugih afriških držav smo rezultat kolonialnih načrtov evropskih sil. ... Vsa Afrika še vedno živi v kolonialnem zemljevidu. Nigerija, Liberija, Sierra Leone, Kongo in mnoge druge države so območja, ki jih najdete na starih zemljevidih zarisane kot evropske kolonije v Afriki. Njihov nastanek sodi v zgodovino Evrope« (2004: 25).

(zasedbo spremlja privatizacija tamkajšnjih donosnih podjetij, tj. kraja, ki jo veselo izvršujejo mogočne korporacije, ki jim vrečo drži predvsem ameriška vlada ob pomoči britanskih in še peščice drugih vazalov, *brothers in arms*).

Kraja ljudi

Kraja človeka? Kaj pa je to? Odgovor ni en sam. Razložiti se namreč da več različic tega pojava. Prva, denimo, vključuje primere, ko nekdo ukrade dojenčka ali majhnega otroka oziroma si »prisvoji« človeško bitje, ki mu *de iure* ne pripada (namreč na način kot to velja za starše ali kako drugo osebo, ki je upravičena »imeti« otroka). Zakaj neki to stori? Možnosti je več. Morda si želi, da bi bil otrok »njegov« (oziroma bi v razmerju do njega igral roditeljsko vlogo), bolj verjetno pa je, da se hoče z ukradenim bitjem ekonomsko okoristiti, in sicer najpogosteje s prodajo človeškega »plena« različnim zainteresiranim kupcem: (a) novim roditeljem (npr. takim, ki sami ne morejo imeti otrok); (b) novemu »lastniku«, ki bo otroka uporabljal kot »produkcijski faktor« oziroma ga bo pripravil do tega, da bo zanj delal in mu prinašal gmotne koristi (no, možna pa je še bolj srhljiva varianta: otrok je ukraden, da bi bil potem usmrčen in »po delih« prodan na črnem trgu človeških organov); (c) starim ali pravim roditeljem (tu gre seveda za »klasično« ugrabitev).

Prva situacija je – vsaj z vidika otroka – precej drugačna od druge: otrok namreč v tem primeru »zgolj« zamenja (kajpak proti svoji volji) roditelje (kajpak proti njihovi volji); tu ne gre izključiti možnosti, da utegne imeti otrok v novem okolju celo boljše pogoje za osebni razvoj, vendar pa to seveda v ničemer ne zmanjša protipravnosti kraje. Druga situacija pa obsega primere, v katerih »mehkega lastnika« (namreč starše) zamenja »trdi lastnik«, tj. oseba (ki je lahko tudi identična tistemu, ki je otroka ukradel), v razmerju do katere je ukradenec neke vrste suženj (neprostovoljni heteronomni delavec). Zakaj »neke vrste«? Predvsem zato, ker ukradena oseba ni suženj *de iure*, ampak »zgolj« *de facto* (suženjstvo je namreč *in abstracto* prepovedano). Lastnik ukradenega bitja je torej zgolj »lastnik«: s svojo protipravno pridobljeno dobrino razpolaga nezakonito (če mu suženj zbeži – ali pa morda proti njegovi volji vnovič zamenja »lastnika« – ga, za razliko od antičnih sužnjelastnikov, ne more terjati ali dobiti nazaj po zakoniti poti). Njegova oblast nad sužnjem je torej zgolj dejanska, zato mora (po)skrbeti, da mu »lastnina« ne pobegne (ali ga celo prijavi policiji), kar pa je seveda lažje doseči, če/dokler je ukradena oseba še mlada in neboljena. (Gospodar praviloma ne more bdeti nad sužnjem vedno in povsod. Zakaj potem suženj ne zbeži? Razlogov je več. Tega bodisi ne more bodisi noče narediti, npr. zato, ker se boji »lastnika« oziroma njegovih represalij; ker nima na voljo boljše alternative in je torej suženjsko delo zanj manjše zlo; ker računa na to, da bo lahko prej ali slej odkupil svojo svobodo, ali pa pričakuje, da ga bo gospodar po določenem obdobju

izpustil iz svojih klešč; ker mu je v bistvu čisto v redu, da so stvari take, kot so²³ ...). No, ne nazadnje pa velja upoštevati tudi to, da mnogi revni starši ne čakajo, da jim bo kdo ukradel otroka (iz koristoljubnih vzgibov), ampak ga kar sami »prodajo« ali »dajo v najem« najugodnejšemu ponudniku (in s tem olajšajo lastno materialno stisko, pri tem pa morda pomagajo celo svojemu »prodanemu« otroku);²⁴ v tem okviru pa velja

bili vsi uradni razlogi – npr. apokaliptična grožnja, ki da je pretila »civiliziranemu« svetu (z orožjem za množično uničenje, tj. atomsko bombo, strupenimi plini in škodljivimi biološkimi snovmi, ali zaradi povezav s fantomsko Al Kaido oziroma mednarodnim terorizmom) – v bistvu za lase privlečene laži, pa to v najuglednejših politično- medijskih (pa tudi akademskih!) krogih ni izzvalo nobenega ogorčenja ali škandala (spori so vzniknili predvsem v zvezi z delitvijo okrvavljenega plena, to se pravi deležev pri vojnem dobičku). Ameriška propaganda pa je tedaj potegnila na plan še bolj cinična opravičila za svoje zločinsko početje: okupacija (in še prej vojna) je nujna (in celo dobra), ker deluje v prid izgradnje novega – »svobodnega« in »demokratskega« – ljudstva, *nation building* (beri: postavitve kvizlinško-marionetne oblasti, ki bo brez dvoma z gledno demokratična vse dotlej, dokler bo zvesta svojim gospodarjem). Še drugače rečeno: okupacija (ki zelo spominja na izraelsko zasedbo Palestine) je moralno, pravno in politično upravičena, ker bo za nazaj popravila gorje, ki je posledica agresije in okupacije (pa tudi smrtonosnih dvanajstletnih sankcij in rutinskega bombardiranja, ki so ga že pred uradnim začetkom vojne izvajale anglo-ameriške letalske sile), oziroma bo eliminirala odpor zoper okupatorje & kvizlinge, obnovila iraško gospodarstvo (beri: izropala, saj je to pač »pravična cena« gradnje nove nacije) in prenesla suverenost/oblast na iraško ljudstvo (beri: nesuvereno vlado, ki bo nadaljevala okupacijo z drugimi sredstvi, predvsem po v skladu z interesu napadalcev/plenilcev). Vse to je skorajda treba ponoviti še enkrat: okupacija je dobra, ker da bo odpravila slabe učinke okupacije in kajpak agresije (tudi ta je bila konec koncev dobra zato, da bi lahko pozneje okupatorji omilili njene slabe reperkusije)! Prim. Hladnik-Milharčič 2003: 4.

²³ Ta možnost sploh ni tako zelo absurdna, kot je morda videti na prvi pogled. Možno je, da se otrok z novim »lastnikom« bolje razume kakor s starši, da mu je novo okolje (oziroma življenjski slog) bolj zanimivo kakor staro (navzlic delu, ki ga mora opravljati, ali pa prav zaradi njega), da mu godi, ker mu ni treba hoditi v šolo (oziroma se čuti bolj odraslega in samostojnega) ...

²⁴ Kaj je tu pravzaprav narobe? V ideološki perspektivi ekonomske razvitih/bogatih družb je problematično predvsem dvoje, in sicer (prezgodnji) čas in (neustrezn) subjekt prodaje (delovne sile). Namreč: šteje se, da je temeljna pravica (in, podčrtajmo, dolžnost!) odraščajoče osebe, da se USMERJENO izobražuje, tj. kopiči socialno-kulturni (+ osebnostni) »kapital«, ki ji bo potem omogočil, da se bo prodajala (oziroma dajala v najem, tj. honorarno zaslužnjevala) sama. Skratka: problem ni v prodajanju ljudi (to je celo bistvena – in ideološko neprestano propagirana – značilnost proletarčeve življenjske usode!), ampak v tem, da treba vzdrževati ideološko ozaljšano sliko kapitalistične družbe, v katerih se odrasli osebki prodajajo (če imajo srečo!) – oziroma trgujejo s svojo delovno silo (beri: belim ali kako drugače obarvanim blagom) – po svoji lastni volji (ne pa pod prisilo), to se pravi SVOBODNO. Še več, tisto, kar je moralno moteče v kapitalističnem sistemu, ni strukturno suženjstvo večine ljudi, ampak zgolj »arhaična« oblika individualnega zaslužnjevanja: nič ni narobe v tem, da preživijo večino življenja v nesvobodi (tj. v poniževalni vlogi honorarnega sužnja, ki je skupna lastnina razreda »delodajalcev« oziroma izkoriščevalcev in

opozoriti še na primere, ko starši sami uporabljajo otroka (pravzaprav njegovo delo) kot produkcijski dejavnik (poudariti je treba, da je bilo to še v ne tako zelo oddaljeni preteklosti nekaj povsem normalnega – otroci, zlasti v revnih družinah, so že zelo zgodaj poprijeli za delo, in sicer bodisi v družinski, npr. kmetijski ali obrtni ekonomiji, bodisi zunaj nje, npr. v tovarni, rudniku ali kaki drugi gospodarski dejavnosti –, v današnjih časih pa je drugače, zakaj šteje se, da otrok ne bi smel delati za denar, ampak se mora predvsem šolati, tj. usmerjeno izobraževati, da bi se lahko pozneje, ko odraste, čim bolje prodal na trgu delovne sile).

Predmet kraje (oziroma »spravljanja v suženjsko razmerje«) pa niso le otroci, ampak tudi mladoletne in celo že odrasle osebe. V splošnem bi lahko z oznako »kraja človeka« opisali vsako protipravno dejanje, ki žrtev – s prisilo, grožnjo ali prevaro – spravi v situacijo, v kateri mora (proti svoji volji) početi nekaj, s čimer se sicer (namreč *sua sponte*) ne bi ukvarjala, tj. v situacijo, kjer je podrejena svojemu gospodarju (kvazilastniku, pravzaprav »ekonomu«) in mora izpolnjevati njegove ukaze (jasno je, da je pravzaprav natančno taka usoda proletarca ali prodajalca delovne sile v službi oziroma v sferi heteronomno-abstraktnega plačanega dela: vpel je v nesvobodno in hierarhično razmerje, v katerem se ravna v skladu z voljo drugega, konkretnega ali abstraktnega Gospodarja, pri tem pa je edina zares bistvena razlika med njim in sužnjem *stricto sensu* ta, da se je kapitalistični delavec prisiljen spraviti v honorarno suženjsko razmerje prostovoljno, tj. brez prisile, grožnje ali prevare, oziroma s svobodno izraženo voljo).

»Kraja ljudi« je torej svojevrstna oblika postmodernega suženjstva (ki pa seveda vključuje bolj ali manj različne in spremenljive situacije in opravila). Pri tem pa je pomembno upoštevati, da sodobno suženjstvo vsekakor ni do te mere anahronistična ekonomska praksa, da bi bilo strukturno nezdružljivo s postmodernim kapitalizmom. Nasprotno, Ruggiero (2000: 92) navaja osupljiv podatek, da je danes na svetu približno 200 milijonov sužnjev. Trgovina s »človeškim blagom« je še posebej razširjena v azijskih državah (kjer ljudi prodajajo lokalnim podjetnikom za delo v delavnicah in bordelih, za služabniško delo v bogatih državah ter za družinsko delo žene & matere), po padcu »železne zaves« pa se je ta pojav razbohotil tudi v osiromašenih eks-socialističnih okoljih (npr. trgovanje z ženskami, ki potem pristanejo v zahodnih izpostavah industrije komercialnega seksa). Ruggiero (2000: 90–99) poudarja, da je suženjsko delo pomemben produkcijski dejavnik v globalno subordiniranih ekonomijah (in celo važen dejavnik gospodarskega razvoja), saj povečuje njihove konkurenčne prednosti na svetovnem trgu, in to predvsem zato, ker implicira izjemno intenzivno eksploatacijo delovne sile ter prekarlost in ekstenzivno fleksibilnost produkcije. Toda opozoriti velja, da uživajo otipljive koristi od suženjskega (in kvazisuženjskega) dela tudi zahodne, torej hierarhično nadrejene ekonomije. To velja po eni strani za močna in kompleksna (ali omrežna) organizirana

podjetja (z vrsto manjših subsidiarnih podenot ali podizvajalcev), ki izkoriščajo tovrstno delovno silo *in loco*, namreč tam, kjer so ljudje prodani in kupljeni (oziroma v okoljih, kjer so jim zagotovljene davčne olajšave in kjer imajo na voljo strašno ceneno in zavirljivo disciplinirano delovno silo), in sicer bodisi neposredno bodisi posredno (npr. prek legalno registriranih podjetnikov, ki potem najamejo delavce v neregistriranih delavnicah ali celo v zaporih). No, po drugi strani pa suženjsko (ali vsaj kvazisuženjsko) delo prinaša dobičke tudi manjšim zasebnim firmam (+ zasebnim gospodinjstvom), ki si ne morejo privoščiti, da bi dele (beri: najbolj brutalne segmente) svoje produkcije organizirale v oddaljenih moralno-ekonomskih »purgatorijih« ali »paradižih« (prim. Ruggiero 1996: 72–78), *heavens abroad*, ampak zaposlujejo delovno silo (posebej v skritih in neformalnih/dereguliranih sektorjih ekonomije, npr. v tekstilni industriji, gradbeništvu, obrtno-storitveni dejavnosti, prostituciji, sezonski kmetijski produkciji, pogosto pa tudi v gospodinjstvo-služabniških delih pri zasebnikih ali družinah), ki je v zahodne države pripotovala sama (oziroma s pomočjo organiziranih kriminalnih združb), in sicer bodisi legalno ali pa, najpogosteje, ilegalno (upoštevati je treba, da je manko dovoljenja za delo ali prebivanje na teh ekonomskih področjih prej jamstvo kakor ovira za zaposlitev, saj to dejstvo izjemno poveča moč delodajalca).

Kraja časa in življenjske energije

Kraja časa (in življenjske energije) je gotovo ena izmed najbolj zahrbtnih in podlih oblik protipravnega okoriščanja. Čas – namreč prosti ali svobodni (od nujnosti osvobojeni) čas (ki je resnično tvoj, tvoja last-nina!) – je namreč izjemna dobrina, gotovo ena izmed najdragocenejših (poleg zdravja). Čas ni le nekaj, kar imaš (ali nimaš), ampak je tudi del tebe, nevidna in neslišna sestavina tega, kar si in kar počneš. Imeti čas pomeni imeti čas za sebe (celo imeti sebe: biti sam svoj lastnik, tj. efektivno nadzorovati – uporabo in ne-uporabo – samega sebe), to se pravi čas zase, čas za svoje dejavnosti, tiste (resnično tvoje in torej že skorajda po definiciji smiselne in avtentične, čeravno so pogosto družbeno relativno nekoristne – neredko pa so ravno zato subjektivno dobre) življenjske prakse, ki jih določaš sam(ostojno), in sicer v skladu s svobodno opredeljenimi bivanjskimi projekti (oziroma v odvisnosti od subjektivnih vrednotno-normativnih smernic). Imeti čas = imeti svobodo (oziroma biti svoboden in delovati svobodno), tj. zmožnost, da si sam svoj gospodar (in to brez hlapca!): da si ti tisti, ki si ukazuje in potemtakem nadzoruje svoje telo, misli in opravila (storitve & opustitve)

Če »nimaš časa« (zase), to pomeni, da imaš čas za druge, da je tvoj čas v službi drugih (namreč tvojih konkretnih ali abstraktnih gospodarjev, v razmerju do katerih si ti hlapec oziroma – bolj učeno rečeno – »funkcionalno sebstvo«, »socialni objekt« ali »heteronomni delavec«). Še drugače rečeno, tvoj

čas je v tem primeru »odtujen«, tj. čas drugih, drugi(h) čas: ti so tisti, ki jemljejo in imajo tedaj tvoj čas, tvojo temeljno »substanco« in *eo ipso* še tebe, namreč bitje, ki je nerazvezljivo speto s časom (ali vrženo v čas), dobrino, ki je nihče nima v neomejeni količini, saj je človek po svoji ontološki naravi končna, diskontinuirana, smrtna ali umrljiva kreatura.

No, in kje se skriva problem? Kje tiči kraja časa, odurni zločin, ki je ireverzibilen, saj odvzetega časa ni mogoče povrniti (*restitutio in integrum* je v tem primeru *contradictio in adiecto*)? Problem vznikne tedaj, ko posameznik nima časa zato, ker ga je prisiljen dati drugim oziroma, še natančneje, ko ga drugi tako ali drugače prisilijo (npr. z sistemsko-institucionalno silo ali ideološkimi prevaram), da jim daje čas, tj. predvsem ZANJE koristno izrabljeni čas. Takšna situacija – osebno in strukturno nasilje *par excellence* – je kajpak diametralno nasprotje vseh tistih primerov, v katerih posameznik daje svoj čas drugim kot darilo, pravzaprav kot darilo vseh daril (tu je dajanje časa svobodno in opredeljeno s samostojno odločitvijo ali presojo darovalca).

Jasno: ker je človek (tudi) družbeno bitje, *animal socialis* (čeprav seveda ni nujno zgolj to), MORA dati del svojega časa družbi, in to predvsem v sferi neukinljivega (žal!) heteronomnega dela oziroma v produkciji nujno potrebnih dobrin in storitev (kot svoj produktivni prispevek v okviru družbeno-funkcionalne delitve dela). Tu izbire, strogo vzeto (in v očitnem nasprotju s kapitalistično ideologijo »svobodnega« ali »opcijskega« dela), ni, ampak je zgolj čista, neizprosna in objektivna nujnost, ki se ji je mogoče izogniti – resda zgolj v manjšinskem obsegu – edinole s parazitstvom in plenjenjem, tj. tako, da kra-deš produktivno izrabljeni čas drugim (oziroma, drugače rečeno, živiš od delovnega časa drugih); no, očitno pa je tudi, da je tovrstno ekonomsko nujnost (ali nujno ekonomijo) mogoče – in celo skrajno (pravzaprav čedalje bolj!) zaželeno – zmanjšati/zmanjševati, in to predvsem z racionalno/varčno organizacijo produkcije (prim. Méda 1995: 292–310), takšno, ki jemlje človeški čas (+ človeško energijo) kot najbolj pomembni ekonomski resurs, najdragocenejši vir, ki ga kaže uporabljati čim bolj ekonomično in po možnosti na način, ki vodi v nadaljnjo, progresivno redukcijo nujno potrebnega produktivnega časa (tako na ravni posameznika kakor na ravni družbe kot celote: oba se namreč lahko osvobajata le v meri, v kateri zmanjšujeta ekonomsko »kraljestvo nujnosti«).

S stavkom »X mi krade čas« običajno opišemo situacije, v katerih se moramo ubadati z zoprno ali nadležno osebo, s katero raje ne bi imeli opravka oziroma bi se raje ukvarjali s kom ali čim drugim (nekdo, ki zaseda položaj delodajalca, pa bo tovrstni opis uporabil tedaj, ko uvidi – ali pa vsaj sluti –, da »njegov« delavec dela premalo, tj. »zabušava« in je preveč neučinkovit ali ne dovolj produktiven). Individualne kraje časa so kajpak neprijetne in neredko tudi boleče, ampak z njimi bi še nekako shajali (in se jim prizadevali izogniti ali jih

preprečevati), če bi bilo to bolj ali manj vse, kar se da reči (in izkusiti) v zvezi z nesprejemljivim prilaščanjem (pravzaprav »desubjektivizacijo« v strogem, celo najstrožjem smislu) človeškega časa. Toda, na žalost, to nikakor ni vse. V bistvu je to še le začetek žalostne, tragične zgodbe. Kraja časa namreč ni nekaj naključnega, sporadičnega, odklonskega ali kapricioznega, ampak je sistematičen, institucionalno generiran pojav, strukturno nasilje (+ viktimizacija) *tout court*. Razlog je na dlani: ljudje v splošnem – če torej odmislimo manjšino srečnežev, pravzaprav privilegirancev *par excellence* – preveč delajo²⁵ (pa tudi v preslabih, pretirano »stresnih« okoliščinah), tj. preveč svojega časa morajo »žrtvovati« na oltarju kapitalistične produkcije (izdelkov in storitev), za nameček pa je delovni čas še dokaj krivično ali neenakomerno porazdeljen med člane družbe. Recimo: nekateri bi radi delali (ne nujno iz ljubezni do dela kot takega, ampak zato, ker je delo v današnji družbi izvor domala vseh ključnih pravic), a ne morejo (ker zanje ni plačanega dela, zaposlitve, službe ali »delovnega mesta«); nekateri radi delajo, vendar pa bi še raje delali manj (npr. zato, ker so prepričani, da bi bilo njihovo življenje boljakovostno, če bi bilo v njem manj časa namenjenega heteronomno-abstraktnemu delu); nekateri, ki sicer delajo, bi raje delali v drugačnih – npr. bolj človeških, manj poniževalnih ali bolj demokratično urejenih – okoljih; nekateri neradi delajo to, kar pač delajo, raje pa bi delali tisto, česar trenutno ne morejo de-

zatalcevi), če/dokler si ti tisti, ki svobodno izbere lastno nesvobodo. Suženjsko delo v tem ali onem kapitalističnem delovnem taborišču je celo vir samospoštovanja, ponosa, prestiža in zavisti, če je seveda dobro plačano (»poglejte me, kako dobro sem se uspel prodati svojim gospodarjem: onkraj razumnega dvoma sem dober suženj, še posebej dobre pa so moje reči, ki jih zaradi dobre plače lahko radostno kupujem na neskončnem trgu svetega potrošniškega blaga«).

²⁵ Dodaten paradoks je ta, da je ogromno del, ki »pijejo kri« tistih, ki jih morajo opravljati, družbeno relativno nekoristnih ali celo (ne)posredno škodljivih: »Samo majhen in vedno manjši del dela služi kakšnemu koristnemu namenu in je neodvisen od obrambe in reprodukcije delovnega sistema ter njegovih političnih in pravnih prirepkov. Pred dvajsetimi leti sta Paul in Percival Goodman ocenila, da bi že dvajset odstotkov dela – ta številka, če je bila natančna, mora biti danes še nižja – zadostilo našim osnovnim potrebam po hrani, obleki in bivališču. Njuna ocena je bila sicer akademska, toda bistvo je jasno: večina dela posredno ali neposredno služi neproduktivnim ciljem trgovanja ali družbenega nadzora ... štirideset odstotkov delovne sile tvori beli ovratniki, večina jih opravlja kakšno dolgočasno in idiotsko delo. Cele industrije, na primer zavarovalnice, bančništvo in zemljiško posredništvo, niso nič drugega kot nekoristno premetavanje papirjev. Ni naključje, da 'terciarni sektor', sektor dejavnosti, narašča, medtem ko 'sekundarni sektor' (industrija) stagnira, 'primarni sektor' (kmetijstvo) pa je skoraj izginil. Ker je delo nepotrebno, razen za tiste, ki jim zagotavlja oblast, delavce premeščajo z relativno koristnih del na relativno nekoristna, da s tem zagotavljajo javni mir. Karkoli je bolje od nič. Zato ne smete domov takrat, ko predčasno končate delo. Hočejo vaš čas, dovolj časa, da postanete njihovi, četudi z večino vašega časa nimajo kaj početi. Drugače ni mogoče razumeti, zakaj se je v zadnjih petdesetih letih povprečni delovni teden skrajšal samo za nekaj minut« (Black 1987: 145–146).

lati; nekateri radi delajo to, kar delajo, in bi se s tem ukvarjali celo v primeru, ko za svoje delo ne bi dobili nobenega denarnega plačila; nekateri ...

Stavek »X krade čas sebi« je *contradictio in adiecto*, saj že po definiciji ni mogoče ukrasti nečesa, kar je tvoje, in normativni status časa je natančno tak: čas pripada človeku, v tem primeru X-u (bolj zanimiva je sodba »Y krade čas instituciji ali sistemu, npr. šoli ali delodajalcu/slужbi«: paradoks je videti v tem, da Y pravzaprav krade nekaj, kar je njegovo, vendar si to lastijo – oziroma si vsaj hočejo lastiti/polastiti – drugi). Takšno pojmovanje je kajpak značilno moderno (in še toliko bolj specifično postmoderno): človek je primarni lastnik svojega časa. No, v preteklosti je bilo (vselej kulturno in individualno posredovano) dojemanje časa drugačno. V krščanski ideologiji, denimo, je bil lastnik časa – Bog, torej lastnik vseh lastnikov, kreator in gospodar univerzuma, ekonom *par excellence*. Zato ni presenečenje, da so v predmoderni dobi strastno obsojali oderuštvo (posojanje denarja z obrestmi) in, jasno, oderuhe. Ocenjevali so namreč, da je denar kot tak (to se pravi kot menjalni pripomoček) neploden in neproduktiven, »nummus non parit nummus« (Tomaž Akvinski), kar je popolna in brezhibna antiteza Marxove opredelitve kapitala, *Geld heckendes Geld*. Oderuh (danes bi rekli »posojilodajalec« ali »upnik«) kuje dobiček iz obresti, iz časovne razlike med odobritvijo posojila in njegovim vračilom. Še drugače rečeno, oderuh krade čas, božji čas in torej viktimizira ne le posojilojemalca (ali dolžnika), ampak tudi oziroma predvsem najvišjo možno avtoriteto (pravzaprav žrtev vseh žrtev): »Dobiček ni plod nobenega truda, nobene produkcije, ampak izvira samo iz časovnega zamika. Oderuh torej dobesedno krade Bogu čas in ga prodaja svojim dolžnikom. Krasti Bogu čas je prispodoba za brezdelje in lenuharjenje in obenem prispodoba za skoparjenje, akumuliranje, zaslužek – oderuh genialno združi oboje, počne oboje naenkrat, zabušava in služi. Bolj ko počiva, bolj služi. Kolikor za dobiček ni bil potreben noben trud, nobeno delo, nobena produkcija, je oderuh nenehno implicitno osumljen tega, da pridobiva nekaj iz nič, s pravcato protinaravno *creatio ex nihilo* – da torej uzurpira privilegij, ki pripada edinole Bogu. Ker pa kaj takega ljudem ni mogoče, to lahko stori samo s krajo, ki je naposled kraja božjega časa« (Dolar 2002: 77–78).

No, pozneje, že v kontekstu reformacije in protestantske etike (ali webrovskega »duha kapitalizma), pa se sintagma »krasti (božji) čas« ni več nanašala na bogatenje z obrestmi, tj. okoriščanje, ki (ga) omogoči kapital, *Geld heckendes Geld* (tovrstne ekonomske prakse – substanca kapitalizma oziroma specifično kapitalistične kraje – postanejo tedaj scela normalne, ideološko normalizirane in celo naturalizirane, ampak na ne-delo, »lenuharjenje«, neproduktivne (zlasti kapitalistično neproduktivne) dejavnosti: kdor ne dela, naj ne je! In še več, ljudi, ki so se upirali kapitalističnemu delu in se niso hoteli prostovoljno (+ disciplinirano) vključiti v kapitalistično produkcijo, so začeli kaznovati (to niso bili zgolj heretiki, ampak

predvsem kriminalci, hudodelci: tisto »hudo delo«, ki so ga zagrešili, je bilo v tem, da niso bili pripravljeni hudo/trdo delati in ustvarjati presežne vrednosti, privatiziranih presežkov, dobičkov, ki so se – in se še vedno – elegantno prelivali v žepe kapitalistov ter njihovih podreptnikov, apologetov in biričev), zapirati v prisilne delavnice (*Workhouses*), preganjati, ideološko črniti in, ne nazadnje, zaslužjevati (to velja zlasti za »ljude« iz neomikanih ali nerazvitih območjih, ki so jih vojaško superiorne zahodne sile spremenile v svoje kolonije).

Zgodovina moderne družbe je tudi zgodovina boja za čas. Ta boj ima pravzaprav dva povezana obraza. Na eni (kapitalistično-oblastniški) strani je boj za čim večji izkoristek kupljenega in ukradenega (namreč neplačanega!) časa, na drugi (delavsko-podrejeni) strani pa imamo boj za lastni čas, za prosti čas, tj. čas, ki je »oprosčen« dela (in torej »sproščen« za svobodne, samodoločene, samostojne aktivnosti oziroma za »subjektivizacijo«). To pa je seveda istočasno tudi zgodovina discipliniranja, namreč »disciplinske« (Foucault) ali »tovarniške« (Hardt in Negri) družbe, tj. družbe, ki temelji na delu & mezdi, oziroma, po drugi strani, zgodovina upiranja disciplini, disciplinskim aparatom (beri: srčki tako imenovane civilne družbe) in discipliniranemu delu (+ z njim zvezanemu racionaliziranemu, ekonomiziranemu, sistemsko koloniziranemu, reguliranemu, kontroliranemu in ideologiziranemu času). Vrhunec boja ZOPER heteronomno-abstraktno delo ali, drugače rečeno, ZA čim več svobodnega/osvobojenega časa so prinesla vročična pozna šestdeseta in zgodnja sedemdeseta leta (ki so sestavila – ne pa tudi javno razglasila in še toliko manj uveljavila – »nekrolog« moderne/modernizacije družbe). Kulturni (»anti-moderni«) revoluciji pa je sledila – presenečenje? – neoliberalna/neokonservativna kapitalistična kontrarevolucija (prim. Garland 2001: 96–102), ki še traja (in po pričakovanjih žre tudi svoje otroke!). Njen cilj? Ponovno utrditi oblast vladajočih v družbi (nacionalni in svetovni), bolj učinkovito zavladati nad časom (= življenji)²⁶ podrejenega proletariata, poglobiti družbeno-ekonomske neenakosti, izostriti bič tržne discipline (ki je namenjen dobri, konformni, lojalni ali moralni večini), odebeliti kij kazenskopravne represije (in z njim udariti po slabi, kriminalni in nemoralni manjšini, strpani v no-

²⁶ Kaj sploh ostane človeku, ki je prisiljen večino časa (= življenja) prežeti (ali, še huje, pregarati) na delovnem mestu, tj. nameniti heteronomnim ali abstraktnim opravilom (+ vožnjam v službo in nazaj domov ter raznovrstnim pripravam na delo oziroma rekreaciji energije, ki jo je vampirsko posesalo delo)? Panična gonja za redkimi trenutki, ko je on sam(ostojno) tisti, ki ima suvereno oblast nad svojim časom, izmučeno sedenje (oziroma prekladanja) pred zaslepljujočim in poneumljajočim televizorjem (preden se apatično zaziblje v spanec, ki pa ga bo vse prehitro zopet zmotil neizprosni zvok vestno navite budilke), hlastanje (ali vsaj sanjarjenje) po potrošniških himerah (ki jih že po definiciji nikoli nimaš dovolj ali vsaj toliko, da bi lahko z njimi učinkovito prikril sramotne in boleče rane, brazgotine in praznine, ki so posredni ali celo neposredni odblesk vročičnega instrumentalnega aktivizma v službenih okoljih) ...

vodobne, postmoderne gulage v zahodnem slogu), iztisniti iz najete delovne sile čim več čim boljšega dela ... In posledica? *La voilà*: vse manj časa (za tiste, ki imajo »privilegij«, da delajo), kronično pomanjkanje časa, živčno hitenje, stokanje in vzdihovanje pod neizprosnimi bremenami pospešenega časa, brezglavo dirjanje, hektično delo zaradi dela (oziroma intenzivirani larpurlartistični instrumentalno-heteronomni aktivizem, ki perpetuira kapitalistično norijo ter se norčuje iz človekove in družbene svobode); na drugi, opustošeni in zapuščeni (kapitalu nezanimivi ali celo odvečni) strani pa osramočena in ponižana puščava brezdelja, brezposelnosti, revščine in lakote, prenatrpani sod obupa, resentimenta, apatije, otopelosti, idiotizma, nemarščine, nasilja in vulgarnosti, paradokso obzorje razvlečenega in izpraznjenega (»nesmiselnega«) časa, ki je brezobzirmo potisnjen k tlom, obsojen za zagrizeni boj za golo preživetje, trpno-nemočni čas bede & bednikov ...

Sklepna opazka: kraja in ekonomski sistem

Kraja je bistvo, prva in zadnja resnica vseh razrednih družb in njihovih gospodarstev (+ gospodarjev ali ekonomov). Kraja je najbolj ekonomična, najbolj racionalna, najbolj donosna ekonomska praksa. Vzeti nekaj, kar ti ne pripada: je na tem svetu kaj lepšega (in bolj preprostega)? Dobiti nekaj za nič: mar ni to višek ekonomske modrosti? Kradli so in še vedno kradejo ljudje iz vseh družbeni slojev, namreč tisti zgoraj, oni spodaj in ti vmes: čeravno ne vsi enakih dobrin, v enakem obsegu, enako pogosto, enako nemoralno ali protipravno, enako vztrajno, enako uspešno, enako premišljeno ... Skratka, kraja je skorajda univerzalna družbeno-človeška praksa (in človeku je mogoče – ob vseh mogočih in nemogočih oznakah, ki so mu jih doslej pripenjali okoli vratu – pripisati tudi atribut »kradljivec«).

Najuspešnejši tatovi – tatovi vseh tatov – tvorijo ekonomski vladajoči razred. Kraja zemlje/ozemelj, naravnih bogastev, ljudi, človeškega časa & življenjske energije (oziroma produktivnega dela), skupne (družbene in državne) lastnine, zlata, denarja in celo bogastva, ki sploh še ni proizvedeno (tu mislimo predvsem na tako imenovani javni dolg): vse to so poglavitne (in nič kolikokrat uspešno preizkušene) metode, ki so manjšino (družbeno elito) povzdignile na pedestal vladajočih, in sicer v ekonomiji, družbi, politiki in ideologiji (ne pozabimo, da se vladajoči polasčajo tudi misli podrejenih, katere ideje so ideje nadrejenih). Da bi te kraja popeljala na Olimp tostranskih božanstev, mora biti čim večja, čim bolj velikopotezna. In ključna, tako rekoč opredeliteljna značilnost uspešno realizirane tovrstne kraje ni toliko kvaliteta ali kvantiteta ukradenega plena, ampak to, da je ljudje v splošnem sploh ne štejejo (več) za krajo (ali pa prej ali slej pozabijo na to, da je šlo dejansko za protipravno ali nemoralno gmotno okoriščanje), ampak jo dojemajo kot normalno politično-ekonomsko prakso: bogastvo, ki je posledica srečno dovršenih kraj, pa ocenjujejo kot nekaj, kar zaslužen, upravičeno ali zakonito (oziroma »že po naravi

stvari«) pripada »onim zgoraj« (no, zato pa poštena in moralna družba – bolj ali manj malih posameznikov – toliko bolj strastno reagira na male tatove, tiste, ki kdaj pa kdaj kaj ukradejo – ali bi to utegnili storiti, če bi se jim ponudila ugodna priložnost – tudi njim ali njihovim bližnjim; za tovrstne kradljivce pač ni milosti, razumevanja ali sočutja: to so zgolj navadni kriminalci, hudodelci, zločinci – stran z njim, ven z njim, *raus!*).

Tudi kapitalizem je utemeljen in še vedno temelji (oziroma bo temeljil, dokler bo »živ in zdrav«) na kraji, pravzaprav sistematični in institucionalizirani kraji (za nameček pa še na genocidih, destruktiji in nasilju megalomanskih razsežnosti). Tako imenovana »prvotna akumulacija« – ki, kot opozarjata Hardt in Negri (2000: 256–259), ni enkrat (ali vselej enak) zgodovinski dogodek, zakopan že v pozabljeni preteklosti, ampak je proces, ki se mora venomer obnavljati in potrjevati – je pravzaprav zgolj blede evfemizem za vele-krajo, ki je, *by the way*, ustvarila še dva »svobodna« razreda, in sicer kapitaliste (ki svobodno izkoriščajo in zatirajo delovno silo) in proletarce (ki so najprej osvobojeni lastninske kontrole nad produkcijskimi sredstvi, nato pa so, *via facti* – oziroma s »tiho silo tržnih zakonitosti« – , še prisiljeni, da se svobodno/prostovoljno prodajajo na trgu delovne sile in kupujejo na trgu potrošniškega blaga). Kapitalistične kraje so doživele enega izmed svojih številnih in raznolikih vrhuncev z imperialističnimi in kolonialnimi osvajanjem (prim. Chomsky 2003: 67–74), s katerimi so se v vrhove svetovne hierarhije zavihtele najbolj roparske zahodne države in njihova gospodarstva (skupaj s tistimi, ki se jim je posrečilo izogniti imperialistični lopovščini in nasilju), kjer lahko še danes spokojno uživajo mnogovrstne materialne in moralne prednosti svoje – niti ne tako zelo oddaljene – tatin-ske, plenilske, prevarantske in morilske zgodovine.

Sklep? *Crime pays*. Ali po slovensko: zločin se splača (in to ne le v gmotnem pogledu, ampak tudi moralno: najuspešnejši kriminalci postanejo ugledne, spoštovane in občudovane osebe, ki so pogosto voljne ravnati človekoljubno ali dobrodelno in darežljivo podpirati projekte visoke kulture). Vendar pa to velja predvsem v tistih primerih, ko ne gre za (bolj ali manj) navaden ali »konvencionalni« zločin, ampak je v igri Zločin, ki – za čuda?! – običajno sploh ni štet za zločin, ampak za »nekaj drugega«, bolj ali manj normalnega, prej ali slej pa celo za Zakon. In tedaj se zgodi dramatični preobrat: *law and order pays*.

Literatura:

1. Bataille, G. (2001): **Erotizem**. Ljubljana, Založba /^ocf.
2. Beck, U. (1998): **Risk Society**. London, Sage.
3. Beck, U. (2003): **Kaj je globalizacija?**. Ljubljana, Krtina.
4. Bihr, A.; Chesnais, F. (2003): A bas la propriété privée!. **Le Monde diplomatique**. Oktober, s. 4.
5. Black, B. (1987): Ukinitve dela. V: B. Black in G. Tomc: **Pozdravi iz Babilona**. Ljubljana, KRT, s. 135–149.

6. Boltanski, L.; Chiapello, E. (1999): **Le nouvel esprit du capitalisme**. Paris, Gallimard.
7. Castells, M. (2000): **End of Millennium**. Oxford, Blackwell.
8. Chambliss, W. J. (1998): A Sociological Analysis of the Law of Vagrancy. V: I. Taylor: **Crime and Political Economy**. Ashgate, Aldershot, s. 5–16.
9. Chomsky, N. (2003): **Le profit avant l'homme**. Paris, Fayard.
10. Cuff, E. C.; Sharrock, W. W.; Francis, D. W. (1998): **Perspectives in Sociology**. London, Routledge.
11. Der Spiegel (2003): Vrh hinavščine. **Delo** (Sobotna priloga), 13. septembra, s. 14–15.
12. Dolar, M. (2002): **O skoposti in o nekaterih z njo povezanih rečeh: tema in variacije**. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
13. Dufour, D. R. (2003): Servitude de l'homme libéré. **Le Monde diplomatique**. Oktober, s. 3.
14. Durkheim, E. (1984): **The Division of Labour in Society**. London, Macmillan.
15. Economist (2003): Varnostni ukrep ali grabežljivost?. **Mladina**, 20. oktobra, št. 42, s. 42–43.
16. Ehrenberg, A. (1998): **La fatigue d'être soi**. Paris, Odile Jacob.
17. Forrester, V. (1996): **L'Horreur économique**. Paris, Fayard.
18. Garland, D. (2001): **The Culture of Control**. Oxford, Oxford University Press.
19. Gorz, A. (1994): **Capitalism, Socialism, Ecology**. London, Verso.
20. Gorz, A. (1999): **Reclaiming Work**. Cambridge, Polity Press.
21. Gorz, A. (1985): Devet tez za bodočo levico, Ukinitve dela, Agonija kapitala, Za izhod iz kapitalizma. V: T. Kuzmanič: **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT, s. 109–168.
22. Hardt, M.; Negri, A. (2000): **Empire**. Harvard, Harvard University Press.
23. Hladnik-Milharčič, E. (2003): Marinci gradijo iraško ljudstvo. **Delo**, 3. novembra, s. 4.
24. Hunt, E. K. (1990): **Property and Prophets**. New York, Harper & Row.
25. Igličar, A. (1997): Javno mnenje o človekovih pravicah. V: M. Pavčnik *et al.*: **Temeljne pravice**. Ljubljana, Cankarjeva založba, s. 117–128.
26. Kurz, R. (2000): **Svet kot volja in dizajn**. Ljubljana, Krtina.
27. Lafargue, P. (1985): Pravica do lenobe. V: T. Kuzmanič: **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT, s. 49–80.
28. Latouche, S. (2003): Pour une société de décroissance. **Le Monde diplomatique**. November, s. 18–19.
29. Lea, J. (2002): **Crime and Modernity**. London, Sage.
30. Luttwak, E. (1998): Turbo-Charged Capitalism and Its Consequences. V: I. Taylor: **Crime and Political Economy**. Ashgate, Aldershot, s. 421–424.
31. Méda, D. (1995): **Le travail**. Paris, Aubier.
32. Melossi, D. (1990): **The State of Social Control**. Cambridge, Polity Press.
33. Norčič, O. (1990): **Razvoj in temelji sodobne ekonomske misli**. Ljubljana, Uradni list Republike Slovenije.
34. Osundare, N. (2004): Vedno znova me čudi, koliko vem o Evropi in kako malo Evropa ve o nas. **Delo** (Sobotna priloga), s. 23–25.
35. Périelleux, T. (2001): **Les tensions de la flexibilité: l'épreuve du travail contemporain**. Paris, Desclées de Brouwer.
36. Reiman, J. (1998): **The Rich Get Richer and the Poor Get Prison**. Boston, Allyn and Bacon.
37. Rousseau, J. (1993): **Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi**. Ljubljana, Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
38. Ruggiero, V. (2001): **Crime and Markets**. Oxford, Oxford University Press.
39. Ruggiero, V. (1996): **Organized and Corporate Crime in Europe**. Aldershot, Dartmouth.
40. Russell, B. (1985): Brezdelju v čast. V: T. Kuzmanič: **Boj proti delu**. Ljubljana KRT, s. 93–108.
41. Sack, F. (1998): Conflicts and convergencies in criminology: bringing politics and economy back in. V: V. Ruggiero *et al.*: **The New European Criminology**. London, Routledge, s. 37–51.
42. Sennett, R. (2000): **Le travail sans qualités: les conséquences humaines de la flexibilité**. Paris, Albin Michel.
43. Sutherland, E. (1983): **White-Collar Crime: The Uncut Version**. New Haven, Yale University Press.
44. Taylor, I. (1999): **Crime in Context**. Cambridge, Polity Press.
45. Touraine, A. (1992): **Critique de la modernité**. Paris, Fayard.
46. Waldron, J. (2000): Liberalne pravice: dve plati medalje. **Problemi**, št. 1–2, s. 169–202.
47. Wallerstein, I. (1999): **Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja**. Ljubljana, Založba /* cf..

Work and theft – criminological views on »good« and »bad« acquisition of material goods

Zoran Kanduč, LL.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana

Work is the principal means by which an individual (a seller of labour) makes a living. However, this basic way of maintaining oneself has become in post-modern societies increasingly threatened and unreliable, since Post-Ford capitalism tends systematically to reduce the extent of profitable work, which, on the one hand, increases pressures on the efficiency of those who are employed and, on the other, creates structural unemployment and masses of people who are excluded, unnecessary and superfluous. It is very questionable, though, which and what jobs can be considered good (in economic, moral and legal terms) and which bad, since the estimation of work is relative, a category which has always been sociologically and historically determined. There is no doubt that in contemporary, developed societies there is a large quantity of well paid jobs, the social usefulness of which is insignificant, null or even »negative« (in this case it is a question of directly or indirectly harmful economic activities). At the same time, many incontestably socially useful (even indispensable or absolutely necessary) jobs are extremely poorly paid and enjoy a low level of prestige. On the other hand, if we abstract the most evident (or traditional) forms, which are as a rule connected with members of lower social strata, it has always been very problematic what (i.e. what forms of making profit or acquiring material gain) should be considered theft, i.e. the appropriation of something which does not belong you. This question is particularly sensitive in the context of capitalism, i.e. a system which is based on the »original sin« of outstanding dimensions (»primary accumulation« as theft which has created a specific capitalist class structure) and institutionalised theft (appropriation of extra value which is mainly channelled into the pockets of increasingly rich world, national and local magnates). When there is a question of typically (post)modern forms of theft, attention should be also focused on the acceptable/illegitimate appropriation of nonmaterial goods, such as the time, energy and health of individual people.

Key words: labour, capitalism, honest work, institutionalised theft, illegal acquisition of property

UDC 343.7 + 330.342.14